

Pierre Macherey

Produktivni subjekt

NASLOV IZVORNIKA:

Pierre Macherey: *Le sujet productif*

francuski tekst se nalazi na stranici
<http://philolarge.hypotheses.org/1245>

* srdačno se zahvaljujemo autoru na dopuštenju da objavimo
prevod njegova teksta

PREVELA S FRANCUSKOG: Slavica Miletić

kuda.org

ISBN 978-86-88567-12-1

CIP – Katalogizacija u publikaciji

Biblioteka Matice srpske, Novi Sad

COBISS.SR-ID 286039047

Multimedijalni institut

ISBN 978-953-7372-14-9

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu

Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 878162

Novi Sad & Zagreb, maj 2014.

PIERRE MACHEREY

Produktivni subjekt

prevela Slavica Miletić

kuda.org & Multimedijalni institut

Nemoguće je danas pisati istoriju bez korišćenja sijaset pojmova neposredno ili posredno vezanih za Marksovu misao i bez postavljanja u horizont koji je opisao i definisao Marks. Na kraju krajeva, mogli bismo da se zapitamo koja razlika postoji između istoričara i marksiste.

Intervju za *Magazine littéraire* (u: Mišel Fuko, *Spisi i razgovori*, prev. Ivan Milenković, Fedon, Beograd, 2010, str. 120)

MOĆ, OD POLITIKE DO EKONOMIJE

U završnom delu *Volje za znanjem*¹ Foucault objašnjava kako je došao do toga da moć – onakvu kakva postoji danas – razmatra sa stanovišta koje nije negativno, dakle s kog se moć ne shvata kao ograničenje koje je od samog početka pravne prirode, već se shvata pozitivno, iz perspektive mehanizama na kojima počiva i koji ljudski život organizuju na materijalnom planu, pa tako doprinose njegovoj “proizvodnji” umesto da mu nameću granice. Na toj ideji je zasnovana koncepcija biomoći, o kojoj Foucault piše:

Ta biomoć bila je, u to ne treba sumnjati, element neophodan za razvoj kapitalizma; kapitalizam se mogao obezbediti samo po cenu kontrolisanog ulaganja tela u proizvodni aparat i uz pomoć prilagođavanja fenomenâ populacije ekonomskim procesima. Ali kapitalizam je zahtevao i više od toga; bio mu je potreban rast i jednih i drugih, njihovo jačanje u isto vreme kad i njihova korisnost i poslušnost; bile su mu potrebne metode moći sposobne da uzdignu snage, sposobnosti, život ljudi uopšte, ali da time ipak ne otežaju njihovo potčinjavanje. Ako je održanje proizvodnih odnosa bilo obezbeđeno razvojem velikih državnih aparata kao institucija moći, rudimenti anatomske politike i biopolitike – koji su u XVIII veku nastali kao

¹ *La volonté de savoir*, Gallimard, Paris, 1976; srpsko izdanje: *Volja za znanjem*, Karpos, Loznica, 2006. (*prim. prev.*).

tehnike moći, koji su postojali na svim stupnjevima društvenog tela, i koje su koristile veoma različite institucije (porodica, ali i vojska, škola i policija, individualna medicina i javna uprava) – delovali su na ekonomske procese, na njihovo odvijanje i na snage koje deluju u njima i leže im u osnovi; oni su, isto tako, funkcionisali i kao činoci društvenog podvajanja i hijerarhizovanja, delovali su na snage jednog ili drugog, i obezbeđivali odnos dominacije i delovanje hegemonije; prilagođavanje akumulacije ljudi akumulaciji kapitala, vezivanje rasta ljudskih grupa uz ekspanziju proizvodnih snaga i uz diferencijalnu raspodelu dobiti bili su, s jedne strane, omogućeni vršenjem biomoći u njenim mnogostrukim vidovima i postupcima. Zaposedanje prava na živo telo, njegova valorizacija i distributivno upravljanje njegovim snagama postali su, od tog trenutka, preko potrebni (Mišel Fuko, *Volja za znanjem*, prev. Jelena Stakić, Karpos, 2006, str. 157–158).

Shematski gledano, možemo reći da ovde Foucault ukazuje na potrebu da iznova promislimo moć, tako što ćemo je izvesti iz sfere politike i približiti planu na kom se konkretno odvija ekonomija, jedna ekonomija koja je, čak i pre nego što se usmeri na vrednost razmenljivih dobara kao ekonomija stvari, prvenstveno okrenuta upravljanju životom, telima i njihovim “snagama”, termin koji se ovde više puta pojavljuje. S druge strane, Foucault tu nastoji da toj novoj koncepciji moći vrati istorijsku dimenziju, i čini to tako što je povezuje s

razvojem kapitalizma i vrlo posebnih proizvodnih društvenih odnosa koje kapitalizam uspostavlja u kontekstu industrijske revolucije; iako reč “klasa” nije izgovorena ona se očigledno podrazumeva kada se uzgred kaže: “Činioci društvenog podvajanja i hijerarhizovanja delovali su na snage jednog ili drugog i obezbeđivali odnos dominacije i delovanje hegemonije” i “vezivanje rasta ljudskih grupa uz ekspanziju proizvodnih snaga i uz diferencijalnu raspodelu dobiti”. Može izgledati da se ovde Foucault približava flertovanju sa Marxovim analizama u *Kapitalu*, koje dovodi u vezu sa svojim nastojanjem da postavi moć u pozitivnu i “produktivnu” perspektivu.

Pet godina kasnije, 1981, na jednom predavanju u Bahiji, objavljenom pod slikovitim naslovom “Petlje moći” (*Dits et Ecrits*, sv. IV, Gallimard, 1994, str. 182. i dalje) Foucault izričito potvrđuje to približavanje:

Kako bismo mogli pokušati da analiziramo pozitivne mehanizme moći? Čini mi se da u izvesnom broju tekstova možemo naći osnovne elemente za takvu analizu. Možda ih možemo naći kod Benthama, engleskog filozofa s kraja XVIII i početka XIX veka, koji je, zapravo, bio veliki teoretičar buržoaske moći, a očigledno ih možemo naći i kod Marxa, pre svega u drugoj knjizi *Kapitala*. Mislim da tu možemo naći nekoliko elemenata kojima ću se poslužiti da bih analizirao pozitivne mehanizme moći (*DE*, IV, str. 186).

Foucault želi da kaže kako Bentham i Marx zapravo govore, mada na različite načine, o istoj stvari: o pojavljivanju nove konfiguracije moći, koje se podudarilo s nastupanjem kapitalizma i buržoazije i koje nije značilo samo institucionalnu promenu ili osvajanje političke moći, pošto je ta nova konfiguracija u osnovi počivala na izvornom preuzimanju brige za same snage života, koje daju pravi sadržaj ekonomiji, jednoj ekonomiji čije su transformacije pokrenule društvenu promenu. Moglo bi se smatrati da takvo gledanje vodi ka tezi po kojoj ekonomija, u krajnjoj liniji, determiniše sve pod uslovom da se njen pojam proširi na takav način da obuhvati upravljanje životom – ili da upotrebimo neodređeni termin kojim se služi Foucault – “proizvodnju” života u svim njegovim oblicima. U nastavku predavanja, naglašavajući svaki put da se oslanja na Marxa, Foucault nabraja četiri aspekta koja karakterišu tu istorijsku i društvenu promenu moći: njeno razbijanje na mnoštvo heterogenih moći, njeno odvajanje od državne forme, njeno pozitivno a ne više prohibitivno i ugnjetačko usmerenje i, na kraju, njenu progresivnu tehnicizaciju koja se zbivala putem pokušaja i pogrešaka, koja nije bila planirana, dakle nije bila vođena svesnim, unapred smišljenim i propisanim ciljevima. Tom poslednjem aspektu Foucault pridaje najveći značaj; upravo o tome je reč u navedenom odlomku iz *Volje za znanjem*, kada se pominju “metode moći sposobne da uzdignu snage, sposobnosti, život ljudi uopšte, ali da time ipak ne otežaju njihovo potčinjavanje”.

Kada Foucault upućuje na “drugju knjigu *Kapitala*” on očigledno misli na drugi tom francuskog izdanja Marxovog dela, objavljen u Editions Sociales, koji obuhvata odeljke 4, 5 i 6 prve knjige *Kapitala*, jedine koja se pojavila za Marxova života, dok je konačnu redakciju druge i treće knjige uradio Engels posle njegove smrti. U svom predgovoru za prvu knjigu *Kapitala*, koja je objavljena u biblioteci GF Flammarion 1969. godine, Althusser je preporučio čitaocima da čitanje započnu od drugog odeljka, dakle da preskoče prvi, jer tu tumačenje postavlja najviše onih problema koji se mogu rešiti tek kada se stigne na kraj dela i kada se potpuno ovlada argumentacijom. Čini se da Foucault ide korak dalje kada savetuje čitaocima da čitanje Marxovog dela započnu od četvrtog odeljka, koji je posvećen “proizvođenju relativnog viška vrednosti”: tu se, zapravo, prvi put pojavljuju elementi koji omogućuju da se odredi nova konfiguracija moći koju je krajem XVIII veka najavio Bentham, to jest buržoaska moć, čije je mehanizme, odnosno posebne procedure koje spadaju u tehnologiju moći, Marx najbolje analizirao. Time što usmerava pažnju na taj deo *Kapitala* Foucault se istovremeno distancira od sopstvenog polemičkog prikaza u knjizi *Reči i stvari*, koji se, strogo uzevši, ne odnosi na Marxovu misao kakva je sačuvana u Marxovom delu, već na ono što je iz nje proizašlo u obliku “marksističke” simplifikacije, u kojoj je on video jedan avatar ili epifenomen političke ekonomije u onom obliku koji joj je dao Ricardo – i ništa više od toga. S tog stanovišta, sve izgleda kao da je Fou-

cault zapravo rešio da doda novo poglavlje poduhvatu u koji se upustio Althusser kada je objavio *Kako čitati Kapital*, knjigu u kojoj je već započeto preispitivanje tradicionalne marksističke simplifikacije.

Šta je to u onim delovima *Kapitala* koji počinju u četvrtom odeljku pobudilo toliko Foucaultovo interesovanje da ih je predstavio kao izvor pozitivnog istraživanja moći, ukorenjenog u razvoju ekonomije i njenih snaga? To bismo ovde želeli da osvetlimo vraćajući se Marxovom tekstu koji, po Foucaultovoj sugestiji, treba čitati “simptomalno”, pošto na prvi pogled nije očigledno da se iz njega mogu izvući principi koje analiza “moći”, koja je tu u najboljem slučaju implicitna, pokazuje s filigranskom preciznošću. U grubim crtama postavice ćemo pitanje kojim ćemo se ovde baviti: Kako je moguće, bez zapadanja u višak interpretacije, iz objašnjenja procesa proizvodnje relativnog viška vrednosti izvući elemente jedne teorije moći kada se u tom objašnjenju problem moći ili uopšte ne postavlja ili se postavlja samo uzgred? Odmah ćemo reći da, zahvaljujući tom pitanju, koje uvodi u igru poseban odnos koji moć održava sa ekonomijom kapitalizma, što vodi stavljanju u zagradu odnosa koje ona inače može imati s državnim i političkim formama, ponovo dobija prvorazredni značaj onaj pojam koji je sam Marx predstavio kao svoju glavnu teorijsku inovaciju i radikalni raskid s rikardovskom ekonomijom: to je pojam “radne snage”, čija formulacija upućuje upravo na “snagu”, čemu Foucault pridaje veliki značaj u sopstvenoj kon-

ceptiji nove ekonomije moći; o toj ekonomiji možemo reći da nije ekonomija stvari ili ekonomija dobara već ekonomija “snaga”, koja je samim tim i ekonomija osoba, ekonomija koja je konkretno artikulirana u postupcima potčinjavanja osoba, a posebno tela. Da se ponovo poslužimo Foucaultovim rečima, moraćemo, dakle, da se zapitamo kako je kapitalizam, uspostavljanjem eksploatacije radne snage, razvio “metode moći sposobne da uzdignu snage, sposobnosti, život ljudi uopšte, ali da time ipak ne otežaju njihovo potčinjavanje”. Naglašavam da cilj takvog istraživanja nije u tome da pokaže kako su ideje koje je razvio Foucault već doslovno iskazane u Marxovom tekstu, što bi značilo skovati fikciju o Foucaultu “marksisti” ili Foucaultu koji “marksizuje”, kao kakav Marxov sledbenik, nego mu je cilj da obogati razumevanje tog teksta u svetlosti hipoteza koje je izneo Foucault, dakle prelaženjem puta što vodi od Foucaulta ka Marxu, u nadi da će se Marxova misao tako pojaviti u novoj svetlosti, i posebno – to nas ovde prvenstveno zanima – da će se pitanje moći postaviti na nov način tako što će se premetiti s političkog plana na plan ekonomije.²

2 Ta perspektiva je slična onoj koju je usvojio Stéphan Legrand u studiji “Foucaultov zaboravljeni marksizam” (u: “Marx et Foucault”, *Actuel Marx*, PUF, 2004): “Fundamentalni pojmovi fukoovske teorije o odnosima moći u ‘disciplinskom društvu’ ostaju neizlečivo slepi ako ih ne povežemo s jednom teorijom o eksploataciji i teorijom o kapitalističkom načinu proizvodnje” (str. 28). Nećemo, međutim, ići tako daleko kao S. Lagrand, to jest nećemo tvrditi da je Foucault gradió svoju teoriju oslanjajući se na “marksističke reference” koje je zatim prikrío:

REŽIM SALARIJATA I EKSPLOATACIJA RADNE SNAGE

Da bismo odgovorili na upravo postavljena pitanja moramo se najpre vratiti na teoriju o salarijatu, koja u Marxovom prikazu čini osnovu kapitalističke ekonomije i radikalno je suprotstavlja prethodnim načinima proizvodnje. Sažeto ćemo izložiti tri krupna aspekta te teorije. U kontekstu koji je svojstven kapitalizmu, proizvodnja roba koje imaju vrednost, dakle koje su razmenljive, počiva na produktivnom trošenju radne snage; radna snaga je vlasništvo proletera, i kapitalista, u zamenu za najamninu, stiče pravo da je koristi tokom određenog vremena u okviru prostora svog preduzeća u kom se ona “troši”. Kada pominje taj “ugovor o radu”, Marx često kaže da proleter prodaje kapitalisti svoju radnu snagu ali, doslovno uzeta, ta sažeta formula je pogrešna. Zapravo, radnik u zamenu za najamninu ne otuđuje svoju radnu snagu kao takvu – posmatranu u njenoj suštini, kao nešto što je utelovljeno u smislu da je neodvojivo od njegove telesne egzistencije i da se čak ne može od nje razlikovati: naime, kad bi to činio, radnik bi na izvestan način postao rob svog poslodavca, ne bi više pripadao sebi, i zato bi izgubio odgovornost za održavanje te supstance koja je povezana s njegovom osobom. U zamenu za najamninu proleter ustupa

u ovoj studiji pre čitamo Marxa u svetlosti Foucaulta nego što objašnjavamo Foucaulta počev od Marxa, uspostavljajući odnos determinacije od drugog ka prvom ili odnos jednosmerne filijacije.

pa samo pravo na eksploataciju sopstvene radne snage na određeno vreme i na određenom mestu, što u stvari znači da je iznajmljuje, ali uz poseban uslov da je isplata najamnine odložena, jer se ona isplaćuje posle a ne pre upotrebe, kao u većini starnarskih ugovora: ta odredba odmah uvodi neravnotežu u odnos razmene utoliko što predstavlja pritisak onog ko plaća najamninu na prodavca. Iz toga sledi: ako želimo da razumemo šta je plaćeni rad moramo brižljivo razlikovati radnu snagu kao takvu – ono što smo nazvali njenom supstancom – od njene upotrebe, koja se meri vremenom i prostorom, a osnovna jedinica tog merenja formalno je radni dan, koji se ispunjava u okviru određenog preduzeća (u svakom slučaju, do kraja XIX veka manuelni radnici bili su unajmljivani i plaćani po danu, po čemu su se razlikovali od činovnika): sistem salarijata, koji određuje odnos između kapitala i rada, pretpostavlja razdvajanje ta dva aspekta, dakle da je radna snaga, kao dispozicija čiji je nosilac telo tokom celog života, u stvarnosti odvojena od uslova njenog aktiviranja kakvo se događa u izvesnim vremenskim granicama i u prostoru određenog preduzeća u koji radnik mora da dođe i da sa sobom donese svoju radnu snagu kako bi ona mogla biti iskorišćena u odgovarajućim uslovima. Egzistencijalni kapacitet ostaje neotuđiva svojina radnika koji, u zamenu za najamninu, ustupa svom gazdi mogućnost da se njim služi, da ga koristi za ostvarivanje sopstvenog profita tokom izvesnog vremena i u određenom okviru. To je prva tačka; ona nam omogućuje da uočimo kako je pojam

radne snage, koja se u početku pojavljuje kao prosta i jedinstvena prirodna datost, kao “sposobnost” koja svoj izvor ima u životu i telu, zapravo mnogo složenija: možemo reći da ju je složenijom učinila upravo istorijska intervencija kapitalizma i njegovog specifičnog načina proizvodnje koji je koristio pomenutu podelu, u čemu nema ničeg prirodnog.

U vezi s tim, Foucault bi mogao sasvim legitimno da govori o tehničkoj proceduri iz koje proizlazi uspostavljanje jednog odnosa moći: zapravo, kada razmenjuje upotrebu svoje radne snage za najamninu radnik je samo formalno “slobodan” da to učini; da bi ta procedura funkcionisala u stvarnosti potrebno je da on na to bude primoran, to jest da mora da traži posao da bi preživeo, dakle da se nalazi u položaju koji je potčinjen utoliko što je povezan sa “ekonomskom” nuždom u kojoj, u krajnjoj liniji, nema ničeg pravnog. Drugim rečima, činjenica da je radna snaga odvojena od upotrebe radne snage istorijski je uslovljena: ona odgovara razvoju jednog specifičnog načina proizvodnje koji počiva na eksploataciji radne snage omogućenoj upravo tim razdvajanjem, čija je prva posledica vezivanje vlasnika radne snage, radnika, za prinude tržišta rada; u stvari, nije dovoljno da on “ima” svoju radnu snagu, u smislu u kom mu pripada njegovo telo, već je potrebno da ona može i da se realizuje u izvesnim uslovima koji ne zavise od njega.

Ali to nije sve. Salarijat se u početku pokazuje kao razmena koja, poput svake trgovinske razmene, u načelu mora da se obavi po jednakoj vredno-

sti. Radnik na tržište rada iznosi samog sebe, svoje telo, svoju radnu snagu koju otuđuje; za to on dobija najamninu koja bi, u načelu, trebalo da ima jednaku vrednost kao ono što je prodao, to jest da mu omogućí da održava sopstvenu radnu snagu tokom perioda za koji je ustupio njeno korišćenje: održavanje podrazumeva sve ono što mu omogućuje da obnovi tu snagu prema svojim potrebama, a u te potrebe spada ne samo ono što je neophodno za individualno preživljavanje radnika već i ono što je potrebno za opstanak njegove porodice u kojoj se, istovremeno s njegovom radnom snagom, proizvodi i radna snaga njegovog potomstva, na koju kapitalista, kada isplaćuje najamninu, stiće opciju, to jest pravo preče kupovine. Da bi sistem funkcionisao normalno, u skladu s pravilima – što ga čini imunim na napade u ravni prava – potrebno je da roba bude plaćena po pravednoj ceni, koja fluktuirá oko srednje vrednosti određene konjunkturuom, to jest varijacijama odnosa između ponude i potražnje, kao kad je reč o bilo kojoj razmeni. Dakle, kada posmatra svoju najamninu, radnik nije pokraden, što implicitno priznaje kada pristaje na uslove razmene koje je, formalno, prihvatio svojevoljno. Međutim, nemoguće je ostati na tome. Da bi se razmena zaista dogodila ona mora odgovarati interesima koji konkretno povezuju ugovorne strane. Interes prodavca sasvim je jasan: radnik otuđuje upotrebu svoje radne snage u zamenu za najamninu zato što bez nje ne bi mogao da zadovolji svoje potrebe i potrebe svoje porodice; on na tržište rada iznosi svoju “robu” prosto zato što ne

može drukčije: to je uslov njegovog preživljavanja. Ali kad je reč o kupcu, koji će upotrebiti tu radnu snagu da bi ostvario korist za sebe, stvari su mnogo nejasnije: ono što je kupio po njegovoj vrednosti kapitalista zapravo namerava da eksploatiše, ne po jednakoj vrednosti već da bi izvukao dodatnu vrednost koja treba da čini njegov profit, a taj profit će mu poslužiti za povećanje njegove proizvodnje ili za povećanje njegovog bogatstva; s koje god strane da se gleda, on dobija, a kad ne bi bilo tako cela ta stvar ga ne bi ni zanimala. Ima, dakle, nečeg čudnog, nečeg nepravilnog u relaciji koja se tako uspostavlja. U okviru razmene između onoga koji za svoj rad prima najamninu i onoga koji ga plaća, jedna strana, radnik, mada strogo uzevši ne gubi ništa, ništa i ne dobija, to jest ne može da se nada da će dobiti išta više od onog što je u početku dogovoreno; a ako se pokaže da njegova najamnina makar malo premaša njegove realne potrebe – što mu omogućuje trošenje u smislu čistog gubitka, za nešto što je suvišno, ili štednju za sopstveni račun – gotovo automatski dolazi do korekcije: njegova najamnina se smanjuje i za sobom povlači smanjenje prosečne vrednosti najamnine koja se isplaćuje drugim radnicima. U okviru te iste razmene kupac teži ne samo da povrati ono što je uložio – dakle, da ništa ne izgubi – već i da to uveća, što pokazuje da razmena po jednakoj vrednosti na kojoj počiva pravna legitimnost salarijata krije u sebi smicalicu koja jednakost preobražava u nejednakost, a da pritom trgovinsko pravo razmene formalno nije ugroženo. Šta se dogodilo?

Da bismo to razumeli na razmenu koju sankcioniše ugovor o radu, to jest na razmenu koja povezuje dve stranke u modusu davalac–davalac, primenićemo – a videćemo da to nije besmisleno – shemu koju je sačinio Mauss da bi objasnio, u sasvim drukčijem kontekstu, mehanizam poklona. Ta shema je trougaona jer međusobno povezuje tri operacije: “dati”, “primiti” i “uzvratiti”. Pretpostavimo da je ugovor o radu, na kome počiva salarijat, postavljen u tu shemu. U tom slučaju davalac je onaj koji nudi neku robu koju želi da ustupi: to je radnik koji iznosi na tržište svoju radnu snagu, svoje telo, čije korišćenje iznajmljuje nekom drugom. U zamenu za to, kupac, njegov budući poslodavac, “uzvrća” mu vrednošću koja je jednaka potrebama održavanja te snage. Međutim, kada je taj kupac kapitalista, ono što je tako “uzvrćeno”, povraćeno u obliku najamnine, nije baš ista stvar kao ono što je “primio” onaj koji u okviru te razmene zauzima položaj darovanog: to je uslov da razmena po jednakoj vrednosti proizvede nejednakost. Na tom nivou se, dakle, ponovo pojavljuje već pomenuta podela radne snage na dva aspekta: ono što “daje” prodavac, radnik, i ono što “prima” kupac, kapitalista; na toj podeli počiva pomenuta smicalica koja razmenu po jednakoj vrednosti pretvara u operaciju koja donosi dobit samo jednoj ugovornoj strani, što je moguće samo zato što se razmena zbiva u okviru odnosa moći u kom jedna strana, prodavac, zauzima potčinjen položaj, a druga, kupac, dominantan položaj, koji mu omogućuje da uspostavi prevagu svog intere-

sa. Uslov da režim salarijata proizvede sve svoje učinke jeste, dakle, to da je radnik stavljen u položaj rascpljenog subjekta, koji ostaje gospodar nad svojom radnom snagom kada otuđi njenu upotrebu, što znači da ta snaga može biti materijalno odvojena od svoje upotrebe.

Odatle merimo rez koji je uveden u razložen prikaz režima salarijata time što je rad zamenjen radnom snagom, rez koji Marx prikazuje kao svoju glavnu teorijsku inovaciju (koju Engels komentariše 1891. godine u svom predgovoru za englesko izdanje Marxovog *Plaćenog rada i kapitala*). Kad bi prodavac, najamni radnik, otuđivao svoj rad, i kad bi mu taj rad bio plaćen po jednakoj vrednosti – što klasična ekonomija, zajedno s Ricardom, pretpostavlja za svaku razmenu – kupac, kapitalista, ne bi dobijao nikakav višak i razmena se ne bi ni odigrala prosto zato što on za takvu razmenu ne bi bio zainteresovan. Ali ako prodavac iznosi na tržište, “daje”, svoju radnu snagu ili bar mogućnost njenog korišćenja tokom izvesnog vremena, stvar izgleda potpuno drukčije: ono što je preneto, “primljeno” na kraju razmene nije sasvim isto što i ono što je u početku izneseno na tržište; poslodavac je zapravo dobio mogućnost da iskoristi radnu snagu iznad njene realne vrednosti, to jest da iz njene upotrebe izvuče profit, profit koji za sebe čuva onaj koji je kupio pravo upotrebe po njegovoj vrednosti, koja pak nije vrednost onog što on proizvodi, već onoga koji to proizvodi – to je vrednost potrebna za održavanje snage koja, čim je proizvedena, proizvodi jer ima sposobnost da proizvodi

iznad vrednosti onoga što je neophodno za njenu proizvodnju. Anticipirajući pojmove koji će biti uvedeni malo kasnije, možemo reći da radnik, u času kada prihvata odredbe svog ugovora o najmu, doživljava gotovo čudesnu mutaciju: on prestaje da bude sopstveno lično telo, čije je postojanje po definiciji različito od svakog drugog, i postaje “produktivni subjekt”, nosilac jedne “radne snage” čije su performanse, utoliko što predstavljaju poznati “društveni rad”, podvrgnute opštoj valorizaciji;³ tako je on potčinjen (*assujetti*) u svakom smislu te reči.

Tu je u igri dvoznačnost koja pogađa pojam rada i koju francuski jezik dalje udvaja kada jednom reči označava dve stvari, među kojima engleski i nemački jezik prave razliku: s jedne strane, u ta dva jezika reči *Werk* i *work* označavaju rezultat rada, nakon što je rad obavljen, dakle kada je rad postigao svoj cilj; a, s druge strane, reči *Arbeit* i *labour* označavaju postupak ili proces kojim se nešto proizvodi, to jest aktivnost proizvodnje koja je u toku i usmerena ka cilju koji još nije postignut. Možemo reći da se Marx služi upravo tom terminološkom razlikom kad govori, na metaforičan način, o “mrtvom radu” i “živom radu”. Mrtav rad je “završen” rad, objektiviran i kristalizovan u proizvodu

3 Usudićemo se da iznesemo sledeće poređenje: na sličan način tokom mise, kada se izgovaraju svete reči, hleb postaje nešto sasvim drugo. Zapravo, režim salarijata, koji je u osnovi kapitalističkog načina proizvodnje, prenosi tajnu transspustancijacije u profanu sferu da bi izvukao maksimalan profit, pošto već ne uzdiže duše ka nebu kako bi zaslužile spas.

kojim se završava njegova putanja. Živi rad je onaj koji je u toku, što mu daje uistinu dinamičnu dimenziju, dok proizvod koji predstavlja mrtav rad ima samo statičnu dimenziju. Kada je skovao koncept “radne snage”, svoj doprinos teoriji salarijata, Marx je u tu složenu formulu uveo ta dva aspekta, kao što u realnosti čini kapitalistička proizvodnja koja pretpostavlja mogućnost da se jedan zameni drugim, mada oni odgovaraju različitim određenjima. S jedne strane, radna snaga – koju možemo nazvati njenom dinamičnom stranom – je snaga s dimenzijom potencijalnosti koja je definiše i čiji je nosilac živi rad;⁴ a, s druge strane – koja je njena statična snaga – ona je rad u smislu rezultata procesa rada nakon što je on postigao svoj cilj, to jest mrtvi rad. Tako nam pojam radne snage, koji povezuje ta dva aspekta, omogućuje da shvatimo šta se realno događa kada se živi rad preobrazi u mrtvi rad, i obrnuto.⁵

4 Sa tog stanovišta, kada u ekonomsku analizu uvodi pojam radne snage, Marx se implicitno poziva na vitalističku koncepciju snage koju je teoretizovao Barthes služeći se pojmom “vitalne snage”, a zatim preuzeo Bichata, koji je život definisao prevlašću snaga života nad fizičkim silama, a smrt obrnutom prevlašću fizičkih sila nad snagama života. Iz te perspektive “živi rad” je rad kao čin koji se suočava s prirodnim preprekama i nastoji da ih savlada; a “mrtvi rad” je rad kao rezultat koji je ponovo investirano u datost prirode u času kada je, po dovršenom činu, mrtvo ponovo ugrabilo živo: prelazak iz živog u mrtvi rad predstavlja potrošnju energije, i to entropijske vrste.

5 U jednoj radnoj belešci koju mi je poslao, Etienne Balibar kaže o ovoj temi: “Marxa zanima pitanje sve veće ‘nesrazmere’ između ‘živog rada’ i ‘mrtvog rada’ (ili opredmećenog rada), to jest činjenica da s razvojem kapitalističke ‘produktivnosti’ sve manja količina ‘živog rada’ stiče sposobnost da ‘pokreće’ ili

Postavimo sad na te osnove trougaoni model poklona. Ono što radnik donosi na tržište rada da bi to razmenio za najamninu ekonomski predstavlja mrtvi rad, to jest vrednost roba koje su potrebne za održavanje radnika, koje omogućuju njegovoj radnoj snazi da postoji utoliko što je ona sama proizvod jednog rada čija je vrednost jednaka vrednosti tih dobara, i to je ono što mu je plaćeno, što mu je “uzvratio” najamninom; s tog stanovišta

da ‘oživljava’, odnosno da reaktivira sve veću količinu ‘mrtvog rada’. To se može tumačiti ‘pozitivno’ (proizvodna snaga radne snage neprestano raste) ili pak ‘negativno’ (mrtvi rad sve teže pritiska živi rad); prometejski demijurgizam ‘socijaliste’ Marxa očigledno povezuje te dve perspektive kao sukcesivne momente otuđenja i razotuđenja. Ali sa stanovišta kritike političke ekonomije pre svega je zanimljiv prelazak na stanovište vrednosti: u stvarnosti, osnova Marxove argumentacije o proizvodnji viška vrednosti je to što se proces rada odigrava istovremeno u dve ravni: on ‘čuva’ vrednost sredstava za proizvodnju (to jest, ponovo je stvara ili reprodukuje) i ‘dodaje’ jednu novu vrednost (koja je jednim delom, ali samo jednim sve slabijim delom povezana s reprodukcijom radne snage)... Marxova latentna doktrina je inverzija ‘logičnog’ reda izvođenja pojmova: ‘višak vrednosti’ je zapravo uslov ‘vrednosti’, a ne obrnuto zato što (u kapitalističkom načinu proizvodnje) reprodukcija vrednosti sredstava za proizvodnju putem živog rada postoji samo pod uslovom da postoji proizvodnja nove, uvećane vrednosti. U tom smislu, ‘kurjačka glad’ za akumulacijom uvek je već upisana u proces ‘trošenja radne snage’ i upravo to znači pojam organskog sastava kapitala.” Možda bi se u produžetku ove analize moglo reći i sledeće: u kapitalističkom načinu proizvodnje granica između onog što spada u vrednost u užem smislu i onog što spada u višak vrednosti nikad nije potpuno jasna, što omogućuje stalno pregovaranje o njihovom odnosu iz ugla onog što kapitalista, terminologijom koja mu je svojstvena, naziva “rast”, a to nije rast po sebi već rast koji služi njegovim interesima i čiji je korelat veća eksploatacija omogućena povećanjem “produktivnosti”, radne snage, nestabilnog, beskrajno “fleksibilnog” spoja živog rada i mrtvog rada.

to je jedan proizvod. Ali ono što kapitalista “prima” s ciljem da to eksploatiše jeste živi rad, mogućnost da pokrene, aktivira potencijalnost čiji je nosilac radna snaga kada se ona eksploatiše iznad onoga što je neophodno za proizvodnju roba koje služe za njeno održavanje u onom vremenu u kojem radnik ne radi više za sebe već za kapitalistu, to jest za njegov profit: u strogom smislu, to više nije proizvod već ono što Marx prilično zagonetno naziva “proizvodna snaga”, podrazumevajući pod tim snagom definisanu proizvodnom aktivnošću koja mora da bude pokrenuta. Poigraćemo se tim terminima i reći da radnik otuđuje upotrebu svoje *Arbeitskraft*, svoje radne snage kao potpuno konstituisane zato što je on jedno s njom; a da kapitalista eksploatiše njegovo *Arbeitsvermögen*, koje se mora pokrenuti u okviru proizvodne aktivnosti posredstvom postupka eksteriorizacije. Razumemo, dakle, zašto je kapitalista pobednik, pa čak možemo razumeti da sve strane od toga imaju neke koristi u razmeni koja je u načelu jednaka, a koja je u stvarnosti podvala, kao i većina pravnih odnosa, utoliko što ti odnosi implicitno obuhvataju i neki odnos koji ne pripada pravnoj sferi.

Pitanje je, dakle, kako se jedna takva stvar – neverovatna nakon što je njen princip otkriven – može realizovati u stvarnosti. Šta radnika navodi da se “slobodno” – znaci navoda stoji u Marxovom tekstu – potčini uslovima tog čudnog ugovora, koji se načelno izvršava po jednakoj vrednosti, ali samo načelno zato što samo jedna od ugovornih strana iz takve razmene izlazi kao pobednik,

pa čak i kao pobednik čija pobjeda nešto donosi i drugoj strani, za koju ne možemo reći da realno “profitira” jer stupa u taj odnos zato što mora? Tu nepravilnost možemo objasniti na sledeći način: u okviru te razmene uzajamnost je prividna zato što se u samom toku razmene, na samoj njenoj putanji, preobražava ono što čini njenu materiju. Kao što smo pretpostavili, u početku te razmene stoji *Arbeitskraft* radnika, *njegova* radna snaga, to jest njegova lična radna snaga koja je ugrađena u njegovu individualnu egzistenciju: i upravo kao pojedinac on hoće da sklopi u svoje ime ugovor o radu kojim otuđuje upotrebu svoje radne snage u određenom vremenu u zamenu za najamninu. Ali na kraju, to jest kada kupac, to jest kapitalista, primi isporučenu robu čijim se vlasnikom smatra, ona se pokazuje u novom svetlu: pretvorila se u *bezličnu* radnu snagu i može se eksploatisati u uslovima koji više nisu uslovi individualne radne aktivnosti, nisu obeleženi specifičnim osobinama povezanim sa sposobnostima za inicijativu osobe koja obavlja rad, već definišu opštu proizvodnu aktivnost koja se podvrgava opštim normama. Mada toga nije svestan, čim stupi u režim salarijata radnik prestaje da bude osoba koja jeste, sa svojom individualno konstituisanom radnom snagom, i nakon što je potčinjen na odgovarajući način – postaje izvršilac operacije koja izlazi izvan granica njegove sopstvene egzistencije: ta operacija je “društveni rad”, koji, strogo uzevši, bar utoliko što više nije samo njegov rad već je bezlični rad koji se mora obavljati u uslovima koji izmiču njegovoj ini-

cijativi i njegovoj kontroli; to su uslovi regulacije ili racionalizacije, to jest onoga što se krajem XIX veka nazivalo “organizacija rada”, čime se posebno bavio Taylor i čiju je shemu ocrtao već Marx. Vraćamo se tehnologiji koju smo prethodno koristili; ono što radnik “daje” jeste upotreba sopstvenog tela kao nosioca jedne snage koja je njegova; a ono što kapitalista “prima”, da bi to koristio za ostvarivanje svog profita, jeste pravo da se služi tom snagom kao proizvodnom snagom čije su sposobnosti klasifikovane, kalibrirane, formatirane, a možemo reći i normirane u skladu s principima koji ih podešavaju za optimalnu upotrebu u smislu u kom govorimo o podešavanju jednog proizvoda, o operaciji koja taj proizvod usklađuje sa opštim pravilima. Razmena koju ozakonjuje režim salarijata odigrala se samo zato što se u toku razmene promenio njen nosilac a da potražilac u tom odnosu toga nije bio svestan; zato ta promena nije uzeta u obzir u izračunavanju uslova te razmene koja se obavlja po jednakoj vrednosti mada je nejednaka, u skladu sa interesom onoga koji u tom odnosu zauzima položaj isplatioca i istovremeno primaoca ili kupca. Kapitalistički način proizvodnje definisan je time što se u njemu radna snaga shvata kao realnost sa dva lica, dakle što nije ona ista stvar za onog koji je prirodno njen vlasnik i za onog koji je postao njen korisnik; upravo iz toga proističe mogućnost da se iz njenog korišćenja izvuče profit koji kapitalista zadržava za sebe u formi viška vrednosti (*Mehrwert*), koji nije obuhvaćen najamninom i stoga se pokazuje kao nešto što je preteklo. Na toj “smica-

lici” počiva eksploatacija radnika koji se, mada ostaje gospodar nad svojom radnom snagom, odvaja od njene upotrebe kao da ta upotreba više nije deo te snage i kao da je ta snaga postojala nezavisno od činjenice da je upotrebljena: reč je o pravom mađioničarskom triku čiji mehanizam ostaje skriven, što mu zapravo i omogućuje da proizvede sopstvene učinke. To nas navodi da proširimo pojam industrijske revolucije koja nastupa istovremeno s razvojem kapitalizma: industrijska revolucija počiva na izumu ne samo složenih mašina (čiji je prototip parna mašina) već i “proizvodne snage” neophodne za njihovo funkcionisanje, “radne snage”, koja je rezultat tehničke kreacije povezane, kao što objašnjava Foucault posle Marxa, sa uspostavljanjem specifičnih procedura moći. Mašinski sistem je složen sistem proizvodnje koji podrazumeva, pored materijalne mašinerije, manje ili više kvalifikovane ili dequalifikovane aktere koji tu mašineriju stavljaju u pogon i samim tim postaju deo njenog sistema kao nosioci radne snage namenjene produktivnoj potrošnji. Upravo to nam je Chaplin pokazao u *Modernim vremenima*: taj film je posebno snažna analiza načina rada svojstvenog industrijskom kapitalizmu, u kom su nežive mašine i ljudske mašine tesno prepletene.

Višak kojim je urodila eksploatacija radne snage je, po definiciji, promenljiv jer je sâm rezultat varijacije. Da bi teorijski izračunao njegovu stopu, Marx se služi modelom “radnog dana”, ukupnim vremenom tijekom kojeg je radnik angažirao svoj rad svakog neradnog dana (a kao što smo pomenu-

li, u XIX veku manuelni radnici su uglavnom bili angažovani “na dan”, što je obezbeđivalo njihovu najfleksibilniju upotrebu), dakle, da aktivira svoju radnu snagu u uslovima koje mu je nametnuo preduzetnik. Taj radni dan je idealno prikazan kao segment koji može biti raščlanjen na dva elementa koji, prema Marxovoj analizi, odgovaraju različitim periodima: jedan period je posvećen “nužnom radu” (*notwendige Arbeit*) a drugi “višku rada” (*Mehrarbeit, surplus labour*). Nužni rad je onaj koji je obavljen da bi proizveo količinu vrednosti ekvivalentnu onoj koja je potrebna za održavanje radne snage kao *Arbeitskraft*: to je ona vrednost koja je, u obliku najamnine, zaista isplaćena radniku u zamenu za pravo korišćenja njegove radne snage, ali rezultat tog korišćenja predstavlja vrednost koja nije ista kao ona nadoknađena najamninom. Višak rada formalno odgovara drugom delu dana, u kom radnik obavlja zadatke koji mu nisu plaćeni zato što on tada proizvodi količinu vrednosti koja je veća od one koja je potrebna za održavanje njegove radne snage, količinu vrednosti koja, dakle, predstavlja, u okviru obavljanja procesa rada u kom je aktivirana *Vermögenskraft*, proizvodnu aktivnost čija eksploatacija stvara određenu dodatnu vrednost, *Mehrwert*. Ne treba, međutim, izgubiti iz vida da ta podela radnog dana na dva dela, to jest na dva podsegmenta, koji dolaze jedan za drugim na istoj liniji, ima samo teorijsko značenje: samo zato da bi se formalno izračunala stopa korišćenja radne snage pretpostavlja se da radnik do određenog trenutka u danu obavlja nužni rad, to jest radi

za sebe, a posle tog trenutka radi isključivo u korist svog poslodavca; u stvarnosti, od prvog do poslednjeg sata, u svakom trenutku kada radnik aktivira svoju radnu snagu njegovo vreme je sastavljeno, u određenoj razmeri, od nužnog rada i viška rada, među kojima nema jasne granice; to je moguće zahvaljujući činjenici da se njegova radna snaga istovremeno koristi u dva smisla, kao *Arbeitskraft*, čija se vrednost meri količinom rada potrebnom za njenu proizvodnju, i kao *Vermögenskraft*, čija se vrednost meri količinom rada koji je ona kadra da proizvede; toga nije svestan radnik, koji nikako ne može da zna kada još radi za sebe a kada više ne radi za sebe. Upravo na osnovi te formalne podele Marx uvodi, da bi podupro svoju argumentaciju, kapitalnu razliku između apsolutnog viška vrednosti (kojem je posvećen treći odeljak prve knjige *Kapitala*) i relativnog viška vrednosti (kojem je posvećen četvrti odeljak, to jest onaj deo teksta koji je posebno zanimao Foucaulta iz razloga koje ćemo pokazati).

Predstavićemo radni dan kao jednu pravu (orijentisanu, zato što predstavlja vremenski tok koji se odvija u jednom pravcu) podeljenu u dva dela koji dolaze jedan za drugim.

$$\frac{\text{radni dan}}{(a + b)} // \frac{\text{nužno vreme (a)}}{\text{višak rada (b)}}$$

$$\frac{\text{_____ (a) _____}}{\text{relativni višak vrednosti}} // \frac{\text{_____ (b) _____}}{\text{apsolutni višak vrednosti}}$$

Interes kapitaliste je da u svoju korist menja razmeru između dve tako predstavljene količine vremena, od kojih ga prva (a) ništa ne košta zato što se njena vrednost u celini nalazi u proizvodu koji ostaje u njegovom vlasništvu, ali mu ništa i ne donosi, a samo druga za njega predstavlja profit: naime, da bi raspolagao dobrima koja ona proizvodi nije morao da uloži količinu vrednosti predstavljenu plaćanjem najamnine. Po Marxovom objašnjenju, kapitalista može da promeni odnos između ta dva elementa, a i (b), u svoju korist, na dva načina: produženjem podsegmenta na desnoj strani, onaj koja ga zanima jer mu donosi dobit, bilo udesno (on tada proizvodi apsolutni višak vrednosti) ili ulevo, čime će smanjiti dužinu prvog segmenta (on tada proizvodi relativni višak vrednosti).

Konkretno, prvo rešenje sastoji se u najvećem mogućem produžavanju trajanja onog ključnog dela dana koji je posvećen obavljanju proizvodnih zadataka, pomeranjem sata kada se rad završava: umesto da ukupno radi x sati, radnik će raditi x + x' sati, pa x + x' + x" itd. – na primer, ako pođemo od 12 sati radne aktivnosti, 14, 16, pa 18 sati... Ta tendencija produžavanja radnog dana nailazi, među-

tim, na prirodnu granicu, naime na činjenicu da astronomski dan ima nepromenljivo trajanje od 24 sata: kad bi kapitalista mogao da produži to trajanje, to jest kad bi ovladao tehničkim postupkom (što da ne?) koji bi omogućio da za njega dan traje – umesto 24 sata – 26 ili 28 sati, što bi mu omogućilo da proizvede još veći apsolutni višak vrednosti, on ni časa ne bi oklevao da to učini; ali taj postupak još nije pronađen (možda će jednom kapitalista moći da pošalje svoje radnike na drugu planetu a da pritom ne promeni uslove plaćanja; ali prevoz bi mogao biti veoma skup, što bi celu operaciju učinilo neisplativom). S druge strane, nezavisno od te prepreke koju postavljaju prirodni uslovi i koja je, na veliko žaljenje kapitaliste, nepremostiva, težnja da se poveća proizvodnja apsolutnog viška vrednosti nailazi na dve granice: s jedne strane, ako želi da u potpunosti profitira od radne snage radnika bar tokom vremena za koje mu isplaćuje najamninu, kapitalista ipak mora da mu ustupi period odmora, ne-rada, koji nije posvećen neproduktivnoj dokolici već nadoknađivanju potrošene radne snage i, opštije, postupcima održavanja i obnavljanja te radne snage, hranjenju, eventualnoj prokreaciji i, u tom slučaju, staranju o deci, jer bi radnik inače brzo iscrpeo svoje kapacitete (kao što intenzivna poljoprivreda, preko određene granice, može da iscrpi zemlju i onemogućiti prinos), pa izraz "ginuti na poslu" za radnika više ne bi bio metaforičan; kapitalista, koji koristi radnu snagu, mora voditi računa o tome da se ona troši i da bi njena moć potpuno nestala kada radniku ne bi bilo

dodeljeno (makar minimalno) vreme za njenu obnovu. Druga granica na koju nailazi tendencija povećanja proizvodnje apsolutnog viška vrednosti je to što nezasićenost koja tera poslodavca da ide sve dalje u tom pravcu, to jest da neprestano povećava trajanje radnog vremena, samom svojom neumerenošću izaziva otpor: u jednom trenutku radnici od kojih se stalno traži sve više, i koji postanu svesni da je to prevršilo svaku meru, shvataju da je u njihovom interesu da kolektivno istaknu svoje zahteve, čega se kapitalista posebno plaši; da bi njegov poduhvat ceđenja viška vrednosti proizveo najveću moguću dobit on mora imati posla s radnicima koji stoje naspram njega kao individualni radnici čije podele on eksploatiše, a ne ujedinjeni u grupu, što povećava njihov kapacitet otpora. Kada poprimi kolektivni oblik, otpor koji iniciraju radnici može doneti i neprijatnost iznošenja u javnost: kapitalista se, međutim, užasava publiciteta! On naročito ne želi da neko gura nos u njegove poslove jer smatra da treba da ih vodi po svojoj volji! A posebno ga uznemirava to što se radnički zahtevi koji dostignu određeni stepen publiciteta i postanu zvanični neizbežno prelivaju na javne organe ili aparate, te se pomalja ideja da se radno vreme reguliše zakonom, a posebno da se ograniči trajanje dečjeg rada; ta procedura se zatim širi na rad adolescenata, pa i odraslih, a nisu svi inspektori pridobijeni za stanovište preduzimača te ima onih koji se ponašaju kao da im je na umu samo sprovođenje zakona – kakva duhovna skučenost! kakva ograničenost! – te počinju da obilaze radi-

onice, podnose izveštaje, popisuju ogrešenja, šire otpor, itd., itd., što je sa stanovišta preduzetnika nepodnošljivo jer on smatra da je, kao vlasnik preduzeća, apsolutni gospodar u sopstvenoj kući i da niko nema prava da spolja kontroliše njegove aktivnosti. U dugačkom osmom poglavlju trećeg odeljka prve knjige *Kapitala*, naslovljenom “Radni dan” (u francuskom izdanju koje je, pod Marxovim nadzorom, realizovao Joseph Roy, to je deseto poglavlje), nalazimo obimnu (i zastrašujuću) dokumentaciju o tome, kojom se Engels poslužio još 1845. godine, kada je pisao “Položaj radničke klase u Engleskoj”, jedan od osnivačkih tekstova za ono što je kasnije nazvano “sociologija rada”. Aktuelne polemike oko radne nedelje od 35 sati pokazuju da to poglavlje radničkih borbi još nije završeno i da kapitalistički preduzetnici još nisu odustali od toga da iz eksploatacije radne snage izvlače najveći mogući apsolutni višak vrednosti; oni jadicuju zbog ustupaka na koje su ih primorali odnosi snaga i stalno se nadaju da će se ukazati prilika za povratak na prethodno stanje – konkretno, da će se produžiti trajanje rada (podrazumeva se da će najamnina ostati ista).

Kada, uprkos svim nastojanjima, kapitalista ne može da poveća proizvodnju apsolutnog viška vrednosti preostaje mu da se okrene na drugu stranu, dakle da poveća dužinu podsegmenta (b) u shemi ukupnog radnog dana tako što će ga produžiti ne udesno, u smeru proizvodnje apsolutnog viška vrednosti, već ulevo, u smeru proizvodnje relativnog viška vrednosti. Šta on čini da bi to pos-

tigao? Pošto se razume u račun troškova, pošto je to njegova specijalnost, on shvata da ta operacija, koja ima za cilj da svede na minimum deo vremena posvećen nužnom radu, podrazumeva smanjenje vrednosti radne snage u užem smislu, to jest smanjenje vrednosti *Arbeitskraft* nadoknađene najamninom koja se plaća za nužni rad i ni za šta više; jedini način da se to učini je smanjenje ukupnog troška roba, koje će automatski povući smanjenje vrednosti angažovane na održavanju *Arbeitskraft*, a da to smanjenje neće biti praćeno smanjenjem količine vrednosti koju stvara proizvodna aktivnost kao aktiviranje *Vermögenskraft*. Ta količina vrednosti ne samo što se neće smanjiti već će se povećati: za to je potrebno da isto trajanje radnog vremena, za koje je plaćeno manje, stvori još veću vrednost, pri čemu su to smanjenje i to povećanje strogo korelativni. Drugim rečima, da bi povećao svoj profit kapitalista će se osloniti na produktivnost radne snage kao “proizvodne snage”; budući da je, u istom vremenskom periodu, njena proizvodnja apsolutnog viška vrednosti privremeno stabilizovana, on će moći da izvuče veću količinu vrednosti u obliku relativnog viška vrednosti. Taj pojam produktivnosti omogućuje nam da objasnimo kapitalistički način proizvodnje u samom njegovom jezgru, to jest da objasnimo njegov vitalni princip, njegov motor.

RADNA SNAGA KAO PROIZVODNA SNAGA

Kako treba razumeti “produktivnost” radne snage? Da bismo to shvatili moramo se vratiti na pojam “proizvodne snage”, koji ovde ima ključni značaj. Dragoceni elementi za objašnjenje tog pitanja mogu se naći u *Kritičkom rečniku marksizma* (priredio G. Labica, PUF, 1982), u članku “Proizvodna/e snaga/e” J. P. Lefebvrea. Proizvodne snage, *Produktivkräfte*, u množini, skup su fizičkih i organskih elemenata koji učestvuju u odvijanju procesa rada: to su prirodna i veštačka sredstva koja služe za proizvodnju, kao i telesne dispozicije koje radnici aktiviraju da bi ta sredstva iskoristili za proizvodnju materijalnih dobara, što je krajnji cilj zanatske i industrijske proizvodnje. Kada u Marxovom tekstu nalazimo taj isti pojam u jednini (*Produktivkraft*), doduše ne bez izvesnog terminološkog kolebanja, on ne obuhvata postojeće stvari i bića – prirodnu materiju, tehnička oruđa ili živa tela – već nešto sasvim drugo: kapacitet koji snaga poseduje utoliko što je njena realnost “dinamička” u strogom smislu reči, to jest utoliko što je ona jedna “potencija”, *Vermögen. Dynamis* u aristotelovskom smislu jeste “načelo nekog kretanja ili promene što se nalazi u nekoj drugoj stvarnosti ili u istoj stvarnosti uzetoj kao da je druga”;⁶ ona izražava usmeren i kontinuiran proces u kome ono što je najpre postojalo “kao potencija” biva, kada

6 Aristotel, *Metafizika*, prev. Branko Gavella, Kultura, Beograd, 1960, str. 117.

se steknu uslovi, ostvareno “na delu”: na primer, kada lekar svojim umećem preobrazi bolesno telo u zdravo telo, što je promena stanja tela, on to čini zahvaljujući specifičnoj “vrlini” koja je s njim povezana i koja to umeće kojim on raspolaže pretvara u delatno umeće. U tom smislu, snaga predstavlja uzrok kome se pripisuje neka promena: pre nego što se promena proizvede ona postoji kao mogućnost koja se ostvaruje tek kada promena postane stvarna, to jest kada uzrok izazove sve svoje posledice; upućivanjem na moć kao mogućnost toj virtuelnosti dodeljuje se postojanje koje je između bića i nebića i koje je stoga obeleženo neizbežnom neodređenošću jer ona “još nije” ono što “već jeste” – dve formule u kojima glagol “biti” ima dve različite vrednosti spojene u istoj reči. Kapitalista iz te neodređenosti izvlači najbolji deo: on najamninom plaća radnu snagu za ono što ona “već jeste” kao *Arbeitskraft*, a za sebe zadržava pravo da je koristi kao ono što ona “još nije”, kao *Arbeitsvermögen*, čije će aktiviranje on oblikovati po svojoj želji. Kao što smo videli, čudo koje izvodi režim salarijata sastoji se u razdvajanju snage od njenog dejstva veštačkim stvaranjem uslova koji omogućuju da se jedna snaga posmatra nezavisno od svog delovanja, kao da bi snaga koja ne bi delovala, koja ne bi bila delatna, i dalje bila snaga, što s fizičkog stanovišta nije samo čudo već i besmislica.

Za filozofa pozitivista poput Augustea Comtea, kauzalističko tumačenje snage i njenog delovanja opterećeno je metafizičkim pretpostavkama, što čini potpuno ispraznom njegovu pretenziju da

objektivno objasni stvarne pojave, te ono, u najboljem slučaju, nudi njihov aproksimativan opis: ako se kaže da opijum uspavljuje zato što je obdaren uspavljujućom vrlinom koja čini njegovu moć ili snagu iz koje izvlači svoj kapacitet za delovanje, neće se nimalo unaprediti znanje o opijumu; iz toga se može izroditi samo potpuna fikcija o “vrlini” koja postoji nezavisno od svoje aktuelizacije, što znači da joj prethodi, u smislu da je “već bila” dok se “još” nije ostvarila. Prema tome, kada racionalna mehanika, koja je grana matematike – što je oslobođa obaveze da se suočava s datostima iskustva – koristi pojam “sile” i obznanjuje, kao što je to učinio Newton, zakone delovanja sila, moramo paziti da tom pojmu ne pridamo fizičku realnost i moramo nastojati da ga shvatimo kao apstraktan pojam ili intelektualnu konstrukciju koja ima vrednost u izvođenju i dokazivanju, ali ne i eksplikativnu vrednost u smislu kauzalnog objašnjenja: kada kažemo da su sile uzroci kretanja koja izazivaju zapravo ništa ne kažemo; zato mehanika odbija da procenjuje same sile i zadovoljava se izračunavanjem njihovog “rada”, koji je predstavljen njihovim realnim učincima.

S tog stanovišta možemo reći da se kapitalista – kada svoje interesovanje okreće prema radnoj snazi radnika, koju ima pravo da koristi u zamenu za najamninu, kada shvata rad kao “proizvodnu snagu” čiju produktivnost planira da poveća kako bi proizvodio relativni višak vrednosti – bavi metafizikom, ali ne u teorijskom već u praktičnom obliku: tom posebnom vrstom metafizike on se ne

bavi u časovima dokolice kao razbibrigom ili in-telektualnom gimnastikom kao što je, na primer, rešavanje ukrštenih reči, već tokom celog radnog dana posvećenog proizvodnji, dok nastoji da reši pitanja svog preduzeća pomoću pojmova kao što su “snaga”, “moć” i “uzrok”, i tako te pojmove prenosi u stvarnost, konkretizuje te fikcije, tvorevine duha i onda se njima služi sa zastrašujućom efikasnošću: bolje nego što bi to učinio filozof svojim apstraktnim demonstracijama – on pokazuje, platnim spiskom i shemom organizacije zadataka u ruci, da metafizika može biti i te kako materijalna ako znamo kako da je iskoristimo kad je uvedemo u fabriku. Odatle bi se, uzgred, mogla izvući nova i originalna definicija metafizike: u tom, donekle posebnom kontekstu, ona se svodi na mehanizam koji omogućuje ostvarivanje profita, a to je ipak tvrda stvarnost. To znači da je kapitalizam, među ostalim inovacijama koje su promenile tok istorije, izumeo i sredstvo, postupak, “trik” koji omogućuje prenošenje apstraktnih pojmova u praksu, što je osobeni znak njegovog “genija”.

Šta je, zapravo, ta slavna produktivnost koja se pripisuje radnoj snazi da bi je okvalifikovala ili, tačnije, iznova okvalifikovala? To je “vrlina” ili “moć” koja joj se lako može pripisati kada ona počne da se shvata i materijalno tretira kao “proizvodna snaga” u smislu sposobnosti koju treba aktivirati i koja ne samo što je merljiva na papiru već se može preoblikovati i promeniti, to jest povećati: to je cilj kojem teži racionalizacija rada koja intenzivira njegovu “produktivnost” tako što ga

podvrgava normama i zatim pomera te norme. Tu norma nema samo deskriptivnu već i performativnu dimenziju: ne samo što beleži neko prosečno stanje koje se doživljava kao “normalno” već postaje “normativna”, to jest obavlja jednu aktivnost kojom preobražava stvarnost na koju se odnosi i koju shvata ne onakvu kakva jeste već onakvu kakva može postati ako se poboljšaju njene mogućnosti. Tom temom bavili su se Didier Deleule i François Guéry u svojoj maloj knjizi *Produktivno telo* (*Le corps productif*, Repères-Mame, 1972); oni su skrenuli pažnju na činjenicu da nije ista stvar shvatiti radnu snagu kao snagu koja proizvodi i kao produktivnu snagu. Kada bi kapitalista plaćao radnu snagu kao snagu koja proizvodi bio bi formalno obavezan da radniku nadoknadi količinu vrednosti jednaku onoj koju on efektivno proizvodi svojim radom: tada bi bila potvrđena teza rikardovske ekonomije da je rad radnika plaćen po njegovoj realnoj vrednosti. Ali to očigledno ne može zanimati kapitalistu jer ta operacija, iako stvara vrednost, ne bi mogla da mu donese nikakav profit ili bi ga bar obavezala da s radnicima koje zapošljava deli višak vrednosti proizveden aktiviranjem njihove radne snage: kada bi se on zadovoljio korišćenjem svoje radne snage merenom u zavisnosti od rezultata, to jest onim što radna snaga realno proizvodi kao vrednost, iz takvog postupka ne bi proizlazilo “rast” kakav on očekuje, to jest ne bi proizlazilo povećanje vrednosti kapitala, “njegovog” kapitala koji on deli sa svojim akcionarima, jedinama kojima mora da polaže računa o načinu na koji njim

upravlja. Zato njega zanima radna snaga koju koristi, u strogom smislu reči, takvu kakva jeste – ne kao onu koja proizvodi već kao produktivnu – što otvara mogućnost da je tretira ne kao snagu na delu, koja “već jeste”, nego kao potencijalnu snagu koja “još nije” i čija se virtuelnost pod odgovarajućim pritiskom i kontrolom može intenzivirati.

Pojam “živog rada” tako dobija novu dimenziju. Živi rad je onaj rad koji ne samo što proizvodi već je i produktivan, to jest koji aktivira neku radnu snagu kao “produktivnu snagu” koja proizvodi vrednost u uslovima na koje se može uticati korišćenjem mogućnosti transformacija za koje je život sposoban zahvaljujući svojoj fleksibilnosti i prilagodljivosti. Tema “fleksibilnosti”, koja je danas u velikoj modi, nalazi se u jezgri te problematike kojom savršeno vlada praktičar metafizike kalibra jedne gospođe Parisot, koja metafiziku proizvodi nesvesno, što njenu “spekulaciju” čini posebno uspešnom. Zato što radnu snagu shvata kao produktivnu snagu, a ne kao snagu koja proizvodi, kapitalizam može sebi dopustiti da je shvata veoma elastično, jer time može samo da dobije: on iz sve snage odbacuje pravila koja mu zakonodavstvo nameće pod izgovorom da ona okamenjuju jednu stvarnost koju on shvata kao živu, pa dakle podložnu oblikovanju poput divlje životinje koju treba ukrotiti i naterati da izvodi čudesne majstorije, za koje je u prvi mah niko nije smatrao sposobnom – da skače kroz zapaljene kolotove, da sve brže trči u cilindru koji se vrti itd. Te visokonaponske vežbe, koje su specijalnost kapitalističke proizvodnje,

Charles Spencer Chaplin, znalac metafizike druge klase od one kojoj pripada gospođa Parisot, sjajno je prikazao u sekvencama filma *Moderna vremena*, gde vidimo njegovog junaka Charlota kako, zahvaćen raljama mehanizma industrijske proizvodnje, na kraju postaje tako savitljiv da se njegovo izgnječeno i izlupano telo potpuno stapa s delovima mehanizma: on postaje ubrzani vijak⁷, u toj meri da po izlasku iz fabrike niti zna niti može da radi išta drugo; to je način da se pokaže kako mu njegova “snaga” više ne pripada jer je od njega odvojena. Naravno, takvo iskorišćavanje njegovih kapaciteta, koje njegovu radnu snagu čini “produktivnom” u smislu koji odgovara kapitalisti, stvara jednu novu rigidnost koja ga čvrsto priključuje uz dodeljenu funkciju, a tu funkciju on mora da ispuni prema normama koje su, u strogom smislu reči, “fiksirane” i koje on mora da poštuje. Na taj način savitljivost ponovo stvara rigidnost: kapitalisti nije dovoljno da bude metafizičar; on je i dijalektičar jer miri suprotnosti; on komponuje snage koje eksploatiše ne samo tako što, poput matematičara, ocrtava njihov paralelogram, već i tako što ih tera da uđu u shemu koju je uspostavio u funkciji sopstvenih interesa, to jest izvlačenja iz proizvodnih sredstava kojima raspolaže, između ostalog i iz radnih snaga svojih radnika, najveći mogući profit, pre svega tako što radnike navodi da proizvode relativni višak vrednosti.

⁷ Žargonski izraz “boulonner” (rintati), od “boulon” (vijak) ovde pokazuje svoje puno značenje.

Jedan odlomak iz Marxovog teksta to upečatljivo ilustruje. U tom odlomku s kraja 12. poglavlja, naslovljenog “Podela rada i manufaktura”, Marx pokazuje kontrast između forme koju podela rada dobija unutar preduzeća, gde se već obavlja pod kontrolom manufakturnog kapitaliste, dakle pre nego što je bio razvijen sistem industrijskih mašina, i one koju ona dobija u širem okviru društva:

Dok u manufakturi gvozdeni zakon srazmernoga broja ili srazmernosti nameće određenim masama radnika određene funkcije, dotle slučaj i samovolja gospodare raspodelom proizvođača roba i njihovih sredstava za proizvodnju među različite grane društvenog rada... Manufakturna podela rada ima za pretpostavku bezuslovan autoritet kapitaliste nad ljudima koji čine proste udove ukupnog mehanizma koji njemu pripada; društvena podela rada stavlja jedne naspram drugih nezavisne proizvođače roba, koji ne priznaju nikakav drugi autoritet sem autoriteta konkurencije, prinudu koju na njih vrši pritisak njihovih međusobnih interesa, kao što i u životinjskom carstvu *bellum omnium contra omnes* više ili manje održava uslove egzistencije svih vrsta. Zato ista buržoaska svest koja manufakturnu podelu rada, tj. doživotno prikivanje radnikovo za jednu parcijalnu radnju i bezuslovno potčinjavanje delimičnih radnika pod kapital, slavi kao organizaciju rada koja povećava njegovu proizvodnu snagu, isto tako punim glasom žigoše svaku svesnu društvenu kontrolu i regulisanje društvenog procesa proizvodnje kao

zahvatanje u nepovrediva prava svojine, u slobodu i u samoopredeljivu “genijalnost” individualnog kapitaliste. Veoma je karakteristično da najgore što oduševljeni apologeti fabričkog sistema umeju da kažu protiv svake opšte organizacije društvenog rada jeste da bi se pod njim čitavo društvo pretvorilo u fabriku (K. Marx, *Kapital*, sv. I, prev. Moša Pijade i Rodoljub Čolaković, Prosveta, Beograd, 1970, str. 317–318).

U ovom pasusu Marx uočava paradoks liberalnog diskursa, koji je potka buržoaske ideologije: njena apologija *laissez fairea*, deregulacije i nemešanja ima zadatak da čvršće utemelji teoriju autoriteta čiji je oblik “doživotno prikivanje radnikovo za jednu parcijalnu radnju i bezuslovno potčinjavanje delimičnih radnika pod kapital”. Dakle, jedan odnos moći stoji u osnovi korišćenja radne snage kao snage koja, ne samo što je produktivna, već njena produktivnost može postepeno da raste – podložna je poboljšavanju – i koja je nametnuta individualnom radniku, te je on lišen svake inicijative u vezi s načinom korišćenja sopstvene radne snage, koja je eksploatisana, u svakom smislu te reči, u okviru sistema čiji je on točkić. Sloboda, ta reč koja je kapitalisti stalno u ustima, za njega znači samo da mu je potrebna kako bi od nje napravio sredstvo porobljavanja radničkih klasa od kojih ne traži njihovo mišljenje, ni *a fortiori* njihov pristanak da bi ih podvrgao normama produktivnosti od koje je on, apostol sloboda, napravio “gvozdeni zakon”. Danas, gotovo dva veka otkad je uspostavljen

fabrički režim koji je nastao s razmahom divljeg kapitalizma (prva polovina XIX stoleća), diskurs patronata nije se pomerio ni za pedalj: sloboda je moja sloboda, iz koje proizlazi neograničeno pravo potčinjavanja drugog, uslov proizvodnje oba oblika viška vrednosti, i apsolutnog i relativnog.

Dakle, upravo u ravni u kojoj se konkretno odigrava proces rada uspostavlja se, u istim formama u kojima je sam rad organizovan ili, tačnije, dirigovan, jedan sistem moći i potčinjavanja koji na čudesan način izmiruje suprotstavljene vrednosti nužnosti i slobode. Čim se upotreba njegove radne snage otuđi u zamenu za najamninu radnik postaje podeljeni, naddeterminisani subjekt, kao da je pretesterisan nadvoje. Jednim delom on ostaje osoba koja je bio, spojena sa svojom telesnom egzistencijom nad kojom do smrti čuva neprikosnoveno vlasništvo i koju često vuče za sobom kao teret jer mora da je hrani, smesti pod krov, leči, reprodukuje (rađanjem dece), i sve to najčešće o sopstvenom trošku i na sopstvenu odgovornost, čak i onda kada ne raspolaže dovoljnim materijalnim sredstvima za to, a drugim delom se preobrazio u biće čija moć ne zavisi više samo od uslova sopstvene egzistencije, jer su upotreba i aktiviranje te moći postali zavisni od pravila koja su izvan njih i jer je on postao produktivni subjekt. On je nosilac i vlasnik radne snage podeljene na *Arbeitskraft*, koja mu pripada i o čijem održavanju samo on brine, i na *Arbeitsvermögen*, sposobnost/moć koja se može preoblikovati po volji i čija je supstanca, *Kraft*, učinjena savitljivom, fleksibilnom, tako da

bolje odgovara zadacima koji su joj dodeljeni na nametnutom nivou produktivnosti. Nužnost u slobodi: to je veliki izum kapitalizma. Valjalo je to smisliti i pronaći odgovarajuće procedure da se ideja sprovede u delo.

Taj sistem moći, koji raspršuje suprotnost između nužnosti i slobode, posebne je vrste; on je svojstven periodu industrijske revolucije i društvu koje ona uspostavlja a koje je, u skladu s Foucaultovom terminologijom, društvo normi: ono pretpostavlja temeljnu redefiniciju samog pojma moći. Naime, da bi ta stvar funkcionisala, da bi se dogodilo dijalektičko čudo, potrebno je da odnos koji ona uspostavlja ne izgleda kao moć čiji se autoritet sastoji u realizaciji jednog spoljašnjeg poretka i koja zato ima karakter formalne prinude, represivne i negativne aktivnosti. Naprotiv, poduhvat normiranja – od kog se zapravo sastoji organizacija rada koja povećava njegovu produktivnost tako što povećava proizvodnju relativnog viška vrednosti – definisan je upravo činjenicom da njegova intervencija ne sme da izgleda kao naređenje koje je došlo s neba, već mora da prijanja uz živu stvarnost, “radnu snagu” kao “proizvodnu snagu” koju nastoji da pokori i u koju uspeva da prodre, da bi je posedovala u samom njenom biću. Tu ona pokazuje karakter istinskog ponovnog stvaranja, koji je povezan s prelazom u drugu prirodu.

Imenom druga priroda označava se jedna nužno višeznačna, neodređena ravan stvarnosti koja je priroda a da to nije, i koja pokazuje paradoksalan karakter jedne prirode koja nije “prirodna”,

dakle jedne prirode koja nije data kao takva već je potpuno proizvedena, stvorena, napravljena, što je čini podobnom da i sama postane “produktivna”, pokorna, podložna voljnom menjanju kako bi bila saobražena ciljevima rasta: proistekla iz promene, ona je otvorena za stalne mogućnosti menjanja, iz čega proizlazi poredak koji istrajava u znaku transformacije. Reč je, dakle, o jednom nepostojanom “stanju” koje samu svoju suštinu izvlači iz svoje nepostojanosti, u odsustvu osnove ili temelja i svrhe koji bi mu obezbedili karakter apsolutnog: ono predstavlja isto u obličju drugog, stalnost u formi promene. Veliki praktični metafizičari kao što je gospođa Parisot mogli bi da prisvoje Nietzscheovu parolu “čovjek je životinja čija vrsta još nije dobila konačan oblik (*das noch nicht festgestellte Tier*)”, pošto je sav smisao te formule koncentrisan u rečima “još nije” (*noch nicht*), koje ukazuju na suštinsku privremenost jednog oblika egzistencije u potrazi za sopstvenim ostvarenjem, ka kojem ona neprestano teži upravo zato što ga nikad ne dostiže. Možemo reći da ljudsko biće – a s njim i ljudska radna snaga čije aktiviranje je živi rad – pripada jednoj drugoj prirodi, zato što je sve u njegovoj “prirodi” ili tobožnjoj prirodi potencijalno “drugo”, to jest nije izvedeno u strogom smislu te reči već pripada jednoj apsolutnoj sekundarnosti koja se ne može dovesti u vezu ni sa kakvom osnovom ili temeljom. Iza tematike druge prirode stoji, dakle, procedura razvlašćivanja koja premošćuje alternativu između potpunog reda i potpunog nereda: ona predstavlja tu neizvesnu mešavinu reda i nereda,

beskrajno fleksibilnu i podložnu manipulaciji, spremnu da u svakom času pretegne na jednu stranu tokom uistinu beskonačnog procesa, koji nije usmeren nagore već nadole i koji sve više zalazi u dubine neostvarenog, još “nedovršenog”, gde ideja “produktivnosti” dobija svoj pun smisao.⁸

Šta daje za pravo drugoj prirodi da se predstavlja kao “priroda”, iako više nije Priroda ili nije prirodna? Činjenica da usmerava ljudska ponašanja, a da se nikad ne pojavljuje u svesti kao princip koji njima upravlja, osnovni je uslov njene delotvornosti: ona deluje pod plaštom spontanosti. Pripadati drugoj prirodi znači živeti u jednom nametnutom stanju a priznavati mu status samorazumljivosti, dakle od samog početka se odreći ispitivanja njegove osnovanosti, svrha kojima odgovara i određeni međa u okviru kojih te svrhe postoje. U krupnim crtama, to je ono što je Bourdieu analizirao kao pojam habitusa, a Foucault kao pojam discipline. Kada razvija pojam habitusa (koji definiše kao “sistem trajnih i prenosivih dispozicija, struk-

8 Na pokazivanju neizvesnosti povezanih sa upotrebom teme “druge prirode” počiva antropologija neprikladnog koju je razvio Bertrand Ogilvie u svom radu *La seconde nature du politique – Essai d’anthropologie négative* (L’Harmattan, 2012), gde se objašnjava kako je taj neobični filozofem “podstaknut kretanjem unutrašnjeg osporavanja ili negiranja, koje određuje suštinu koja projektuje vlastito prevazilaženje, ali na kraju odbija da izade iz same sebe, a pritom ne potvrđuje apsolutno svoju imanentnost” (str. 83). Ovdje ćemo nastojati da pokažemo kako ta ista dvoznačnost preseca polje kapitalističke ekonomije kada se ono, zahvaćeno virusom produktivnosti, odnosi prema radnoj snazi kao prema “produktivnoj”, a ne samo kao prema proizvodnoj snazi.

turiranih struktura koje teže da funkcionišu kao strukturirajuće strukture, to jest kao generativni principi praksi i predstava koje mogu biti objektivno prilagođene svom cilju a da ne pretpostavljaju svesnu težnju ka ciljevima i formalno vladanje operacijama koje su potrebne da bi se oni postigli”, u: *Le sens pratique*, Seuil, 1980, str. 88–89), Bourdieu odoleva iskušenju da taj pojam postavi u kontekst “dobrovoljnog ropstva”, koji, po njegovom mišljenju, ima taj nedostatak da ponovo uvodi izvesnu meru svesnosti u prepuštanje određenoj vrsti ponašanja koje je stečeno bez ikakve svesti i prati se mahinalno, reklo bi se potpuno prirodno, samo što to “prirodno” pripada drugoj a ne prvoj prirodi. U sličnom duhu, Foucault odbija da zamisli disciplinu kao red ili kao podsticaj koji iz duše silazi u telo: naime, samo na planu tela i sposobnosti koje su mu priznate, ona se izokola uspostavlja oslanjajući se na vaspitne strategije koje se, u ravni u kojoj funkcionišu, ne pokoravaju nikakvoj određenoj svrhovitosti koja bi mogla biti svesno shvaćena. To je smisao definicije discipline predložene u predavanju o “Petljama moći”:

Disciplina je u osnovi mehanizam moći kojim uspevamo da kontrolišemo i najsitnije elemente u društvenom telu, kojim uspevamo da dopremo do samih društvenih atoma, to jest do pojedinaca. Tehnike individualizacije moći. Kako nekoga nadgledati, kako kontrolisati njegovo ponašanje, njegovu podobnost, kako intenzivirati njegov učinak, umnožiti njegove kapacitete, kako ga staviti

na mesto na kom će biti najkorisniji: eto šta je, po mom mišljenju, disciplina (*DE*, navedeno izdanje, sv. 4, str. 191).

Kada Foucault govori, kao što ovde čini, o “mehanizmu kojim uspevamo da kontrolišemo...” – formulacija u kojoj kao da su pobrkane pozicije analitičara sistema i onih koji upravljaju funkcionisanjem sistema u svoju korist – a ne o “mehanizmu kojim uspeva da se kontroliše...”, što bi značilo razdvajanje tih pozicija, on nesumnjivo želi da signalizira kako je postojanje takvog sistema konsubstancijalno sa onim što na drugom mestu naziva “ontologija sadašnjosti”, u smislu sadašnjosti koja može biti samo naša, dakle podudarati se s našom istorijskom epohom. Upravo u ravni naše aktuelnosti, kojoj je strogo prilagođen kao što to može biti tehnologija usmerena na delotvornost, disciplinski mehanizam se pojavljuje kao prirodan: nije samorazumljivo da ga treba posmatrati sa distance i svesti na njegov delatni princip, što je Marx jednim obrtom ipak uspeo da uradi.

Prema tome, biti podvrgnut redu ili neredu jedne druge prirode, u skladu s načinima svojstvenim jednoj disciplini ili jednom habitusu, to čini jednu ekonomiju rituala promišljenog i svesnog prihvatanja: ali to znači pokoriti se, bez mogućnosti pogovora, pravilu “to je tako”, koje ukida svaku perspektivu refleksije i zauzimanja distance – dve radnje koje generišu osporavanje. Reč je, dakle, o jednom obliku potčinjavanja koji stvara subjekta na kog se primenjuje delimično *ab initio*,

ne priznajući mu prethodnu realnost, onu koja je postojala pre tog nametanja. Kada funkcioniše u takvim uslovima, komandovanje prebrođuje alternativu između nasilja i konsenzusa, kao što Foucault objašnjava u svom ogledu o subjektu i moći:

Sprovođenje moći može da pribavi onoliko podrške koliko hoće: ono može da akumulira smrti i da se zakloni iza svih zamislivih pretnji. Ono, po sebi samom, nije nasilje koje bi ponekad umelo da se prikrije, ili saglasnost koja bi se, implicitno, ispoštovala. Ono je skup delovanja na moguća delovanja: ono operiše na polju mogućnosti u koje se upisuje ponašanje subjekata koji deluju; ono podbada, ono navodi, okreće, olakšava ili otežava, širi ili ograničava, čini manje ili više verovatnim; u krajnjem slučaju, ono prisiljava ili apsolutno sprečava; no ono je baš uvek način delovanja na neki subjekt koji deluje, ili na više njih, i to dok oni deluju ili su u stanju da deluju. [...] Upravljanje, u tom smislu, znači strukturirati polje eventualnog delovanja drugih (M. Fuko, *Spisi i razgovori, op. cit.*, str. 403–404).

Tako uspostavljena nova moć sprovodi se ne nad realnim, dakle već izvršenim radnjama, već nad mogućim radnjama, čije sprovođenje anticipira strukturirajući “polje eventualnog delovanja drugih”. To polje eventualnog delovanja je upravo ono što čini drugu prirodu, u kojoj su “subjekti” tako konfigurisani da odgovaraju na ono što se od njih očekuje, a da pritom nema potrebe da ih

neko ubeđuje ni da ih prisiljava, jer su oni samo “mogući” subjekti, uhvaćeni odmah po rođenju i vaspitani tako da se njima može lako upravljati, pa su, prema tome, iz perspektive Marxovih analiza, ekonomski “produktivni”. *Homo oeconomicus*, koji nastaje zahvaljujući toj strukturi, zapravo je fikcija, u smislu da je njegova realnost ili njegova “priroda” potpuno konstruisana kao druga priroda; ali, po sili stvari, ta fikcija je postala stvarna u trenutku kada je istorijski počela da učestvuje u funkcionisanju mehanizama kojima slepo služi.

Jasno nam je zašto i Bourdieu i Foucault, na sličan način, izbegavaju pominjanje ideologije, koja teži da se umetne između ljudi, njihovih prirodnih dispozicija i istorijskih oblika u kojima su one koristile posredni sloj u kom borave idealne predstave čije je sedište u duhu: s tog stanovišta, altiserovska teorija interpelacije individua u subjekte pomoću ideologije ne može odgovarati Bourdieuu i Foucaultu, jer oni u njoj vide ponovno bujanje spiritualizma. Oni smatraju da se procedura potčinjavanja u potpunosti događa na planu tela, u obliku prodiranja ili zaposedanja koje ne odgovara nikakvom svesnom planu u strogom smislu te reči i ne pretpostavlja nikakvo prenošenje reči, bilo dobre ili rđave, zato što se potpuno stapa s putanjom kojom se širi. Zaista, ako postupak kojim se snaga koja proizvodi pretvara u produktivnu nalazi svoje opravdanje u ideologiji rasta koja intelektualno iznova totalizuje njegove učinke na diskurzivnom planu u ustima kapitaliste – koji je sam postepeno razvio taj postupak, i to naslepo,

ne znajući tačno kuda ide – ta ideologija, koja se naknadno upliće i zapravo je sekundarna tvorevina čija je uloga da opravda dobit, u najboljem slučaju ima vrednost pratećeg dodatka: ona ne igra direktno nikakvu ulogu u odvijanju operacije kojom se vrši to rekonfigurisanje i koja se ne može svesti na jezičku igru; ona ne odlučuje. Za funkcionisanje režima salarijata, s njemu svojstvenom vrstom potčinjavanja koje uslovljava egzistenciju produktivnog subjekta, a ne samo proizvođača, nisu najpotrebnije ideje i reči: za to je potrebno da se uspostave tehnološki i institucionalni mehanizmi koji potpuno preoblikuju status onih živih bića na koja se taj režim primenjuje, to jest složen skup procedura koje Foucault grupiše pod pojmom “biomoći”: takva moć se primenjuje na sam tok života i na njega utiče; čim ga se dočepa, nastoji da ga iznova stvori *ab initio*. Kada kapitalista unajmi proizvodne subjekte, vlasnike radne snage koja ima dva aspekta, *Arbeitskraft* i *Arbeitsvermögen* – podela koja mu omogućuje da iz nje izvlači višak vrednosti u dva oblika: apsolutnom, produžavanjem radnog vremena, i relativnom, smanjivanjem troškova roba što je posledica povećanja produktivnosti – on ne mora da izigrava vašarskog zabavljača i da ih argumentima uverava u zasnovanost te podele, jer ona njima, produktivnim subjektima, izgleda kao činjenično stanje koje ne mogu da izaberu ili odbace po svojoj volji. Tu Bourdieu ima pravo kada kaže da njihovo ropstvo nikako nije dobrovoljno, prosto zato što nije ni potrebno ni moguće da se ono shvati kao takvo da bi bilo prihvaćeno.⁹

Uspostavivši drugu prirodu, u kojoj je radna snaga postala “produktivna”, kapitalizam je na neki način udavio ideologiju u ekonomiji, istovremeno u smislu režima materijalne proizvodnje i sredstava koja je organizuju na takav način da se iz nje izvlači najveća moguća dobit uz najmanji mogući gubitak. Po Foucaultu, jedno od tih sredstava je disciplinski sistem, koji on definiše uopšteno:

Disciplini je svojstveno, međutim, da spram tih množtava nastoji da definiše taktiku ostvarivanja moći koja će zadovoljiti tri kriterijuma: prvo, da takva vlast što manje košta (u ekonomskom smislu, tako što će troškovi biti mali; u političkom smislu, tako što će biti neupadljiva, relativno neprimetna, izazivajući što manji otpor); drugo, da se dejstvo te društvene moći maksimalno pojača i rasprostire, bez ostatka i propusta; treće, da se to ‘ekonomično’ jačanje i širenje moći poveže sa učinkom onih aparata unutar kojih se ona ostvaruje (pedagoških, vojnih, industrijskih, medicinskih); ukratko, da se istovremeno poveća i pokornost i iskoristivost svih elemenata sistema (Mišel Fuko, *Nadzirati i kažnjavati*, prev. Ana A. Jovanović, Prosveta, Beograd, 1997, str. 246).

Ta disciplinska ekonomija, Foucault to ovde jasno kaže, ne primenjuje se na pojedince uzete zasebno već na “mnoštva”: upravo inkorporiranjem indi-

⁹ To se može iskazati i drukčijim jezikom: za eksploatisane radnike njihova klasna svest ne sledi neposredno iz njihovog klasnog bića, od kog je, naprotiv, u početku odvojena.

vidualnih egzistencija u takva mnoštva, u “mase”, ona uspeva da ih koristi “štedljivo”, na način koji, pored ostalih ušteda, omogućuje da se zaobiđu ideološke predstave; ako se one uopšte umešaju, to se događa naknadno, nakon što je rad već obavljen tako da ne utiču na njegovu putanju koja je, u kontekstu svojstvenom drugoj prirodi, već ocrtana, s najmanjom mogućom merom odstupanja i bez mogućnosti da se o njoj pregovara.

Takvo stanje je na prvi pogled beznadežno: ako ono, u najboljem slučaju, ipak ostavi mesta za osveščivanje, i to se događa naknadno, dakle prekasno da bi se moglo raspravljati i pregovarati o problemu. Znači li to da nova figura moći koja je tako uspostavljena, figura horizontalne moći na samom tlu, podmukle moći koja se nikad ne pokazuje kao takva zato što se pojavljuje prerušena u očiglednost i spontanost, u isti mah ukida svaku mogućnost otpora? Ne, ali pod uslovom da se potpuno revidira koncepcija otpora. Ta revizija vodi ukidanju ideje o globalnom otporu, unapred promišljenom, iniciranom iz jednog centra, koji, pošto je njegovo sedište u jasnoj svesti o postojjećem stanju, crpi svoju efikasnost iz sopstvene sposobnosti da razvije jedan koherentan diskurs o samom sebi iz kog izvlači svoje opravdanje. Uhvaćen u “petlje” nove moći, koja ga zahvata, ako se tako može reći, na samom izvoru, u njegovoj svakodnevnoj egzistenciji, produktivni subjekt može da se osloni samo na raspršene, pokretne tačke otpora, koje nisu promišljene i koordinirane u početku i kojima nestabilnost konjunktura,

povezana sa dvoznačnošću druge prirode koja je mešavina reda i nereda, otvara prostor čije granice izmiču određivanju. Radije nego da usvoji projekat konačnog raskida, koji bi odgovarao formuli “klasa protiv klase”, čija ideološka tematika revolucionarnog preokreta stvara krajnje neobičnu sliku, utoliko neobičniju što je odsečena od stvarnosti, produktivni subjekt nalazi sredstvo da se suprotstavi sistemu u kome je zatočen od rođenja i koji je ključ njegove potčinjenosti – a usled te potčinjenosti je on rasepljeni subjekt – tako što se upušta u parcijalne borbe, najčešće improvizovane, i najuspešnije u onim okolnostima kada izbijaju na videlo dvoznačnosti i protivrečnosti na kojima je sistem izgrađen i čiji trag ne uspeva sasvim da izbriše. Protiv biomoći nema spasa, bar u početku, osim u biootporima koji, bez iluzija, sa energijom očajanja koriste, koliko god je to moguće, njene naprsline, odlažući za kasnije sintezu tih inicijativa, koja privremeno ponovo centrira njihovu raspršenost kako bi, kada nastupe druge okolnosti, iznova preuzeli problem na njegovom polazištu. Produktivnom subjektu, dakle, ostaju na raspolaganju pluralne strategije, čije niti ne mora da uvezuje na brzinu kako bi stvarao celovite programe, nužno varljive ukoliko pretenduju na konačno rešenje pitanja kojima se bave, jer se jasna, racionalna svest o nekom pitanju gradi postepeno, bez obećanja i garancija. Najbolje što preostaje radniku, koji je stalno pritisnut zahtevom da bude produktivniji, jeste da ide istim putem kojim ide kapitalista kako bi uspostavio eksploatatorski

režim od kog očekuje najveći mogući profit, to jest da se služi metodom pokušaja i pogrešaka, korak po korak, kako bi postepeno uspostavio, naspram tehnologija moći koje su se dočepale same njegove egzistencije, tehnologije otpora koje bi, tamo gde je to moguće, olakšavale to stanje. Dakle, u samom procesu proizvodnje, tu gde poslodavac koristi razne figure svog autoriteta, potčinjeni radnik odlučuje da se bori i da se suprotstavlja tom autoritetu koji je uspeo da prodre i u najmanje pore njegovog bića. Ta borba i to suprotstavljanje nemaju, međutim, nikakvih izgleda da ostvare svoj cilj ako se vode individualno: zato se njima moraju baviti radnička udruženja, posebno ona koja danas nazivamo sindikati. Oni organizuju proteste, uklapaju ih, još dok se zbivaju, u sve bolje usklađene i koordinirane celovite planove i tako im oduzimaju karakter nedovršenosti na koji je osuđen njihov spontani oblik.

NOVA MOĆ I FORME AUTORITETA RAZVIJENE TOKOM SAMOG PROCESA RADA

Na osnovu izloženog možemo razumeti zašto su Foucaulta posebno zanimali oni odlomci *Kapitala* u kojima su pokazane figure autoriteta koje su tesno povezane sa odvijanjem procesa rada i koje predstavljaju napredovanje jedne nove forme moći. Moguće je, posebno, ponovo pročitati nekoliko strana iz jedanaestog poglavlja o kooperaciji iz ugla četvrtog odeljka prve knjige *Kapitala*, gde se ispituju neki posebni modaliteti uklapanja odnosa moći u odvijanje procesa rada: “smicalica” kojom se kapitalista služi, poput kakvog mađioničara, da bi u svoju korist prevazišao suprotnost između slobode i nužnosti.

Prvi uslov integrisanja odnosa moći u proces rada jeste okupljanje radnika u istom radnom prostoru, gde rade ne samo jedni pored drugih već i jedni sa drugima:

Dejstvovanje većeg broja radnika u isto vreme i u istom prostoru (ili, ako se hoće, na istom polju rada) radi proizvođenja iste vrste robe, pod komandom istog kapitaliste, istorijski je i logički polazna tačka kapitalističke proizvodnje (K. Marx, *Kapital*, str. 289).

To okupljanje u istom “polju”, gde njihove operacije treba da budu koordinirane, neposredno utiče na način na koji će radnici aktivirati svoju radnu snagu:

I onda kada način rada ostane isti, istovremena upotreba većeg broja radnika ima za posledicu revoluciju u materijalnim uslovima procesa rada (*ibid.*, str. 291).

Prema poslovičnoj formuli, jedinstvo je snaga, i ta snaga ne proizlazi samo iz dodavanja povezanih elemenata već i iz njihovog kombinovanja koje, vršeći njihovu sintezu, stvara novu snagu čiji je produktivni potencijal i kvantitativno i kvalitativno povećan:

Kao što se udarna snaga konjičkog eskadrona ili otporna snaga pešadijskog puka bitno razlikuje od sume ofanzivne ili odbrambene moći koju svaki konjanik i pešak pojedinačno razvija, tako se i zbir mehaničkih snaga izolovanih radnika razlikuje od društvene snage koja se razvija kad mnoge ruke istovremeno učestvuju u istoj nepodeljenoj operaciji, npr. kad treba podići kakav teret, okrenuti kakvu ručicu ili odstraniti kakvu smetnju. Tu pojedinačni rad ili ne bi nikako mogao postići učinak kombinovanog rada ili bi ga postigao samo za mnogo duže vreme ili samo u sićušnom razmeru. Ne radi se tu samo o povećanju individualne proizvodne snage putem kooperacije, već o stvaranju proizvodne snage koja sama po sebi mora biti masovna snaga (*ibid.*, str. 292).

Upoređen s jednakim zbirom izolovanih individualnih radnih dana, kombinovani radni dan proizvodi veće mase upotrebne vrednosti, te stoga smanjuje radno vreme potrebno za proizvodnju

određenog korisnog učinka. Bilo da u određenom slučaju kombinovani radni dan tu povećanu proizvodnu snagu stiže zato što povećava mehaničku potenciju rada, ili da proširuje prostornu oblast njegova dejstva, ili da u odnosu prema razmeru proizvodnje prostorno sužava polje proizvodnje, ili da u kritičnom momentu pokreće mnogo rada u malo vremena, ili da budi revnost pojedinaca i razigrava njihove životne duhove, ili što jednorodnim operacijama mnogo njih udara žig kontinuiteta i mnogostranosti, ili što razne operacije vrši u isto vreme, ili što štedi sredstva za proizvodnju upotrebljavajući ih zajednički, ili što individualnom radu daje karakter prosečnog društvenog rada – pod svim tim okolnostima proizvodna snaga kombinovanog radnog dana jeste društvena proizvodna snaga rada ili proizvodna snaga društvenog rada. Ona proizlazi iz same kooperacije (*ibid.*, str. 295).¹⁰

Posebno, pošto je postala sastojak te masovne snage, individualna radna snaga promenila je prirodu i postala izračunljiva na osnovu različitih parametara: prestala je da bude ova ili ona snaga, čiji je karakter specifično određen telesnom egzistencijom njenog vlasnika; postala je, kao što je objašnjeno, deo radne snage, čak deo društvene radne snage, koja se može meriti zajedničkim kriterijumima, a to omogućuje planiranje, to jest racionalizaciju

¹⁰ U poglavlju knjige *Nadzirati i kažnjavati* posvećenom “poslušnim telima” (Prosveta, 1997, str. 186) Foucault citira ovaj odlomak iz *Kapitala* u skraćenom obliku.

njenog aktiviranja u cilju povećanja produktivnosti, što je pojam koji se primenjuje na radnu snagu uopšte, na društvenu radnu snagu, pre nego što se prenese na posebne radne snage pojedinaca. Glavni aspekt te promene je pojavljivanje onoga što Marx naziva “prosečnim radnim danom”: krajem 19. veka Taylor će preuzeti taj pojam kada bude govorio o “lojalnom radnom danu”, osnovnoj jedinici njegovog sistema racionalne organizacije rada. Taj prosečni radni dan je apstrakcija, poput Quételetovog “prosečnog čoveka”, pošto se on nikad ne podudara potpuno sa konkretnom obavljenom aktivnošću bilo kog individualnog radnika među onima koji su okupljeni u jednom polju rada; taj pojam radnicima zapravo više služi kao referentna norma, kao program koji treba ispuniti, što pretpostavlja izvesnu marginu aproksimacije ili greške. Ali ta apstrakcija nije apstrakcija za kapitalistu, utoliko što je on uzima u obzir u svojim računicama prema kojima uređuje funkcionisanje svog preduzeća: za njega, zapravo, rad postoji samo kao rezultat upotrebe jedne “masovne snage”, koja je tako definisana u njegovim knjigama, i koju on nastoji da transponuje u stvarnost u svojim radionicama, gde su radnici dovedeni da bi radili zajedno, a ne zasebno, svaki za sebe.

Napomenimo, uzgred, i sledeće: nezavisno od promena koje je kooperacija utisnula u proizvodnu potrošnju radne snage, koja je tako postala “masovna snaga”, nova vrsta društva, čija se pojava podudara sa industrijskom revolucijom i koje Foucault naziva “društvo normi”, sabira subjekte

i prema njima se odnosi, ako tako možemo reći, masovno. Zahvaljujući sredstvima analize kao što su statistika i račun verovatnoće, koje državna administracija ranije nije znala da koristi, postalo je moguće procenjivanje kolektivnih performansi, ne na lestvici izolovanih slučajeva već na lestvici velikih brojeva i, na osnovu toga, predviđanje razvoja tih performansi i regulisanje njihovog toka iz perspektive poboljšanja njihovog učinka. Individualne radnje, umesto da se vrše jedna po jedna, u neuređenom nizu, na neki način je predvideo, pripremio i usmerio sistem u kom se one zbivaju. Jedan od aspekata te promene je mutacija proizvodnih snaga u produktivne subjekte, što iz osnova menja uslove u kojima oni obavljaju rad: njihovi rezultati sada moraju da odgovaraju planiranom očekivanju nad kojim su oni izgubili kontrolu; ciljevi koje oni moraju da ostvare mogu se odrediti pre postupka kojim moraju da budu ostvareni. U tom pogledu presudno je to što se rasuđivanje o potencijalima može definisati nezavisno od njihovog ostvarivanja: uopšteno, čak izvan granica polja manufakturne ili industrijske proizvodnje, traže se “snage”; te snage imaju status virtuelnih realnosti kojima su unapred dodeljeni kapaciteti koje samo treba ostvariti saobrazno propisanim modelima.

U društvu normi sve je programirano ili podložno programiranju: ponašanje svakog pojedinca koji mora da zauzme mesto u tako oblikovanom procesu gubi prirodu individualnog delovanja koje ima sopstvenu vrednost; ono mora biti popisano,

katalogizovano, formatirano u službi funkcionalnih kriterijuma o kojima se ne može raspravljati i koji pretenduju na status očiglednosti; u takvom načinu kolektivnog života koji je, kao što smo već pomenuli povodom industrijske proizvodnje, metafizika na delu, možemo reći da esencija zapravo prethodi egzistenciji. Red uspostavljen prema toj vrsti procedure je prinudniji, ali su njegove prinude teže primetne, podmuklije, blaže, upravo zato što on subjekte na koje se primenjuje zahvata u korenu tako što predviđa njihovo ponašanje, što ga priprema i vodi ka cilju umećući se u njegov tok; a kada njihova ponašanja ne zadovoljavaju ciljeve koji su im postavljeni on ih kažnjava tako što ih odbacuje, što ih izbacuje iz igre i čak nema obavezu da ih formalno osudi. U tom smislu možemo govoriti o uslovljavanju normom, koje nema karakter poslušnosti koja se pokorava spoljašnjem komandovanju, jer je komandovanje postalo sasvim imanentno procesima na koje utiče tako što im određuje cilj – postalo je ono što smo ranije nazivali “druga priroda”. Na taj način se razvija nova politika “populacija” o kojoj govori Foucault, politika koja je istovremeno i nerazlučno jedna vrsta ekonomije utoliko što su, u krajnjoj liniji, upravo na planu ekonomije definisani novi ulozi moći iz kojih proističu nove figure potčinjavanja.

Ove napomene omogućuju nam da bolje shvatimo značaj i granice pojma “disciplinskog društva” na koji se Foucault u početku oslonio da bi objasnio prirodu nove vrste moći koja je uspostavljena sredinom XVIII veka, u kontekstu koji

je svojstven liberalnom društvu. Korišćenje tog pojma, koji je Foucault uveo 1975. godine u knjizi *Nadzirati i kažnjavati*, nailazi na jednu teškoću. Okarakterisati jednu vrstu društva kao “disciplinsku”, znači li to pripisati mu određen organizatorski princip, “disciplinu”, koji se jedinstveno primenjuje na skup njegovih aspekata, dakle određuje njegovo biće, a posebno njegovo “disciplinsko biće”? To pitanje je postavio Stéphane Legrand u svojoj studiji “Foucaultov zaboravljeni marksizam” (“Le marxisme oublié de Foucault”, u: *Marx et Foucault*, PUF, 2004), gde upozorava na esencijalistički i redukcionistički sinkretizam pojma discipline, pod koji Foucault ponekad, čini se, podvodi raznorodne oblike potčinjavanja koje svodi na jedinstvenu proceduru čiji je model uvek “disciplina”: “Pitamo se kako ta ista shema može služiti za proizvođenje obuke, vojne vrednosti, produktivnosti rada, lečenja u bolnici” (M. Fuko, *Nadzirati i kažnjavati*, op. cit., str. 32). U istom duhu mogli bismo se zapitati o relevantnosti pojma “norme”, posebno kada on pretenduje na to da ima eksplikativnu vrednost. Jasno je, međutim, da kada Foucault govori o “društvu normi”, ta formula, ako treba da ima neki smisao i ako može biti ozbiljno shvaćena, ne upućuje na idealni model društva Norme, već na realnost sasvim drugog reda, na složenu i diferenciranu igru normi, pojam koji je u svakom slučaju bolje upotrebljavati samo u množini: inače bismo različitim normama koje u određenom trenutku koegzistiraju, i možda se i sukobljavaju u istoj istorijskoj formaciji, pridali

jedinstvenu svrhovitost koja bi upućivala na moć jedne norme po sebi, shvaćene u isti mah kao suština i kao uzrok. Kada u *Nadzirati i kažnjavati* govori o “disciplini” u jednini (što čini kada tako naslovljava treći odeljak svog dela) Foucault se izlaže upravo toj opasnosti, kao i kada prikazuje pannoptičku shemu, ne kao poseban primer već kao univerzalni model koji se može primeniti ne samo na specifičan slučaj zatvora već i na druge disciplinske institucije kao što su vojska, škola, radionica, bolnica i tako dalje. Kao i pojam norme, pojam discipline može efikasno služiti kao sredstvo za analizu samo pod uslovom da se ne poveže sa apstraktnom pretpostavkom o konvergenciji formi sopstvene primene i da, naprotiv, bude orijentisan u smeru interakcije svojih formi u kontekstu u kome je njihov sastav svaki put iznova izložen pregovaranju. Slično tome, ako prikažemo intervenciju normi u jednom društvenom poretku podvođeci je pod program “racionalizacije” formulisan pozivanjem na princip uma koji je *a priori* potpuno konstituisan po sebi, u isti mah brišemo i istorijski i konjunktorni karakter te intervencije.¹¹

11 O tom pitanju Foucault je promenio mišljenje u kasnijim intervencijama, gde je naglašavao “činjenički” karakter tih analiza, koji ih štiti od iskušenja esencijalizma. Na primer, u svom prilogu zborniku *L'impossible prison*, koji je priredio M. Perrot, on piše u duhu koji bismo mogli nazvati deridijanskim: “Potrebno je demistifikovati globalnu instancu *stvarnog* koje bismo mogli ponovo da sastavimo tako da govori o celini, odnosno o nekim stvarima ‘stvarnijim’ od nekih drugih, a koje nam nedostaju, što ide u korist nekonzistentnih apstrakcija ukoliko se ograničimo na to da se pojave drugi elementi i drugi odnosi. Možda je, takođe, potrebno istražiti princip, često implicitno

Ova opšta primedba nije jedina koja se može uputiti pojmu “disciplinskog društva”. Kada bi društvo normi bilo samo društvo discipline, to bi značilo da njegovi mehanizmi kao jedinu tačku oslonca imaju ponašanja, a specifičnije individualna telesna ponašanja, i da je njihov cilj reformisanje samih tih ponašanja. Međutim, društvo normi karakteriše upravo to što se ono prema pojedincima ne odnosi kao prema pojedincima već kao prema elementima koji grade šire celine, poput onih kakve konstituišu populacije: upravo zahvaljujući tom premeštanju ono je kadro da njima “upravlja” u vrlo posebnom smislu koji Foucault pridaje tom pojmu, to jest – preuzećemo ovde je-

prihvaćen, po kojem bi jedina stvarnost na koju bi istorija trebalo da pretenduje bilo samo *društvo*. Jedan tip racionalnosti, jedan način mišljenja, jedan program, jedna tehnika, skupina racionalnih i usklađenih napora, određenih ciljeva ka kojima se teži, instrumenata da bi se do njih došlo itd., sve to je stvarno čak i ako ne teži tome da bude ‘stvarnost’ sama niti celokupno društvo. Geneza te realnosti, čim se tu upliću odgovarajući elementi, savršeno je legitimna” (“Prašina i oblak”, *Spisi i razgovori*, op. cit., str. 288). A na okruglom stolu posle izlaganja tog teksta Foucault je dalje potkrepio tu opštu tezu: “Ne verujem da bi se moglo govoriti o ‘racionalizaciji’ po sebi a da se ne pretpostavi apsolutna vrednost uma, s jedne strane, odnosno da se, s druge strane, ne izložimo opasnosti da u rubriku racionalizacijâ trpamo bilo šta. Mislim da je potrebno tu reč ograničiti na instrumentalan i relativan smisao... Nije reč o merenju praksi na lakat, po volji neke racionalnosti koja će ih procenjivati kao manje ili više savršene oblike racionalnosti, nego pre o tome da se vidi kako se oblici racionalizacijâ upisuju u prakse, odnosno sisteme praksi, i koje uloge oni tu igraju” (*ibid.*, str. 302). Drugim rečima, ne postoje racionalnosti i prakse racionalizacije koje ne bi bile regionalne i zavisne od datog trenutka, povezane sa spletom okolnosti, i nedopustivo je automatski proširiti njihovo delovanje na bilo koji drugi splet okolnosti.

dan izraz s kojim smo se već sreli – “da strukturira njihovo polje mogućeg delovanja”. Kada Marx govori o “polju rada (*Arbeitsfeld*)”, u okviru kojeg kapitalista organizuje, pod svojom vlašću, proizvodnju viška vrednosti, on misli upravo na nešto slično: u unutrašnjosti jednog takvog “polja” radnici su prestali da postoje kao pojedinci i postali su produktivni subjekti, potpuno uronjeni u “snagu mase”, to jest kolektivnog tela izvan kog više nemaju prave realnosti.

Zatvorićemo ovu zgradu i vratiti se analizi novih modaliteta radnog procesa koji se oslanja na potrošnju masovne snage, što omogućuje povećanje njegove produktivnosti. Zahvaljujući okupljanju individualnih snaga u masovnu snagu gazda se našao u položaju da uspostavi kontrolu, ne samo nad rezultatom procesa rada, dakle nad proizvodom kao mrtvim radom (*Werk, work*), već nad odvijanjem živog rada (*Arbeit, labour*). Promena ravni izaziva promenu prirode rada. Eksploatacija viška vrednosti, koja se u početku usmerava na individualnog radnika, prinuđenog da radi ne za sebe već za drugog, postepeno se uvlači u odvijanje procesa rada koji “omasovljuje” i tako se usmerava na kolektivnog radnika, koji obavlja zajednički rad, društveni rad, čiju organizaciju ona preuzima:

Isto se tako komanda kapitala nad radom isprva pokazivala samo kao formalna posledica toga što radnik umesto za sebe radi za kapitalistu, pa usled toga pod njegovim zapovedništvom. Sa kooperacijom mnogih najamnih radnika razvija se komanda

kapitala u nužnost za samo izvođenje procesa rada, u pravi uslov za proizvodnju. Sada kapitalistova komanda na polju proizvodnje postaje isto onoliko neophodna koliko i generalova komanda na bojištu.

Svaki neposredni društveni ili zajednički rad u velikom razmeru traži više ili manje da se njime upravlja, kako bi se dovele u sklad individualne delatnosti i izvršile opšte funkcije koje proizlaze iz kretanja celokupnog proizvodnog tela, za razliku od kretanja njegovih samostalnih organa. Violinista koji svira sam diriguje sam sobom, a orkestru je potreban dirigent. Ta funkcija upravljanja, nadziranja i posredovanja postaje funkcijom kapitala čim rad koji mu je podložan postane kooperativan. Kao specifična funkcija kapitala funkcija upravljanja dobija specifična obeležja (*ibid.*, str. 372).

Da bi objasnio kako gazda “diriguje” eksploatacijom radne snage Marx koristi dva poređenja, s jedne strane s generalom, s druge sa dirigentom, koja postaju još zanimljivija kada se jedno drugom približe. Orkestar predstavlja modalitete jedne kooperacije koja se u prvom redu pokorava tehničkim ciljevima, a vojska modalitete kooperacije koji uvođe vertikalnu, hijerarhijsku strukturu koja, prenoseći naređenja i nadzirući njihovo izvršavanje, organizuje zajedničko delovanje. U skladu s ta dva modela uspostavlja se sistem autoriteta u kome je sabrano više funkcija koje Marx nabroja u navedenom odlomku: upravljanje, nadzor, posredovanje. Upravljanje je prvi oblik autoriteta, koji se sastoji

u podsticanju kretanja tako što mu se propiše jedinstveno usmerenje od kog ne sme da skrene: ono uspostavlja princip pojednostavljenja, koji svodi raznovrsnost na homogenu celinu; prvi zadatak koji dirigent mora da nametne instrumentalistima u orkestru jeste da svi sviraju zajedno a ne svako za sebe, po svom hiru; pod zapovedništvom svog generala, čije zapovesti se prenose u formi “dnevne zapovesti”, vojska mora da maršira “kao jedan čovek”, u njoj nema mesta za devijantna ponašanja; unapred se uklanjaju neposlušni ili bundžije, čija jedina inicijativa može biti da izađu iz igre u kojoj im nije mesto. Ipak, ta neposredna forma vlasti, koja se ispoljava odozgo i izdaleka, nije dovoljna: prepuštena sama sebi, ona bi mogla da ostane mrtvo slovo. Zato se ona mora prenositi i na neki način distribuirati, što podrazumeva, pored najviših instanci koje izdaju naređenja, posredne instance koje detaljno nadziru njihovu primenu i staraju se da i najmanji individualni postupci budu saobrazni sa opštim pravilima i normama. Zato se zapovesti autoriteta ne prenose samo iz centra ka periferiji, već se kreću mnogim kanalima jedne složene organizacije i usput postaju dovoljno fleksibilne da bi se prilagodile svim aspektima, bez izuzetka, produktivnog delovanja: drugim rečima, autoritet se diversifikuje. Međutim, da se ta diversifikacija ne bi izrodila u rasplinjavanje i da fleksibilnost ne bi postala činilac nereda, potrebno je još da mnoštvo posredničkih instanci koje konkretno sprovode autoritet u delo tako što njime prožimaju i najmanje aspekte odvijanja radnog procesa ne

budu prepuštene sebi samima, već da budu održavane u opštoj perspektivi kojoj treba da služe i od koje ne smeju da se odvoje: one tako ponovo dobijaju status ulančanih “posredovanja”, što nas opet vraća na prvi plan hijerarhijskog modela vojske, sa njenim ađutantima, oficirima, podoficirima, svakojakim malim šefovima i podređenima, koji obezbeđuju da moć ne prebiva samo u glavi organizacije već u svim njenim delovima, čak i najsitnijim, u kojima se ona reprodukuje, “predstavlja”, utoliko što im dodeljuje njihovo mesto u unutrašnjosti celine u kojoj učestvuju i od koje zavise. U jednoj takvoj organizaciji ne stoji moć s jedne strane, a oni koji su joj podređeni s druge, naspram nje, već postoji složena mreža čije posredne petlje, koje se roje, zauzimaju u isti mah vladajuće i podređene položaje; tu poslušnost i zapovedanje više nisu alternativne funkcije već se ujedinjuju dotle da se sasvim stapaju – oni koji zauzimaju te položaje izdaju naređenja po naređenju. Na taj način operacije upravljanja, nadgledanja i posredovanja, koje omogućuju odvijanje procesa rada u smeru proizvodnje najvećeg mogućeg relativnog viška vrednosti, zasnovane su u samom odvijanju tog procesa koji je potpuno zahvaćen “petljama moći” i ne može se od njih osloboditi. Tu ideju je Foucault preuzeo u zgusnutom obliku u *Nadzirati i kažnjavati*:

Nadzor postaje presudni ekonomski činilac utoliko što je ujedno i unutrašnji deo proizvodnog ustrojstva i specifični zamajac moći disciplinovanja (M. Fuko, *Nadzirati i kažnjavati*, op. cit., 1997, str. 199).

Tu Foucault u fusnoti citira kraj odlomka iz trinaestog poglavlja *Kapitala* koji smo ranije komentarisali.

Ovde se može govoriti o generalizovanju autoriteta: on se širi, rasprostire i postaje imanentan procesu svoje realizacije, s kojim se potpuno stapa. Međutim, paradoksalno, ta generalizacija, koja je u početku vođena motivom homogenizacije, završava u operaciji specifikovanja ili specijalizovanja koja posredničkim instancama daje relativnu autonomiju:

Dok je usled toga kapitalističko upravljanje po svojoj sadržini dvostruko zbog dvostrukosti samog procesa proizvodnje kojim ima da se upravlja, a koji je s jedne strane društveni proces rada za izradu izvesnog proizvoda, a s druge proces oplodavanja kapitala – po svom obliku ono je despotsko. S razvijanjem kooperacije u većem razmeru taj despotizam razvija oblike koji su mu svojstveni. Kao što se u početku kapitalista oslobađa ručnog rada čim njegov kapital dostigne onu minimalnu veličinu kojom tek i počinje prava kapitalistička proizvodnja, tako sad funkciju neposrednog i neprekidnog nadzora nad pojedinim radnicima i radničkim grupama on sam ustupa posebnoj vrsti najamnih radnika. Kao što su vojski potrebni oficiri i podoficiri, tako su i masi radnika koji rade zajedno pod komandom istog kapitala potrebni industrijski viši oficiri (upravnici, *managers*) i podoficiri (nadzornici, *Arbeitsaufseher*, *foremen*, *overlookers*, *contre-mâîtres*), koji za vreme procesa

rada komanduju u ime kapitala. Nadziranje postaje njihovom isključivom funkcijom (K. Marx, *Kapital*, *op. cit.*, str. 297–298).

Da bi se bolje pripilo uz proces rada komandovanja koje iziskuje kapital “prati” taj proces u dvostrukom smislu: prati ga u stopu i nadzire ga, i to tačku po tačku, tako da je pritisak stalan i da su mogućnosti odstupanja ili gubitka svedene na minimum. Masovna proizvodnja, dakle, ima za posledicu prefinjavanje formi podele rada – ona među tim formama izdvaja one funkcije koje odgovaraju aktivnostima čija priroda nije neposredno proizvodna onima čiji su zadaci pratnja i nadziranje. Ideja nadziranja je, kao što pokazuje Foucault, posebno u studijama koje je posvetio disciplinskim procedurama, suštinski povezana sa funkcionisanjem društva normi. Šta konkretno podrazumeva nadziranje aktivnosti? To znači da se aktivnosti ne kontrolišu samo naknadno, u ravni njihovih posledica ili rezultata, već se posmatraju i pre nego što su počele da se izvršavaju: sistem nadziranja ima pre svega ulogu opomene i preventive; on unapred uobličava ciljeve koje želi da nametne, i utoliko je uspešniji ukoliko ne mora da interveniše tokom samog procesa, to jest da kažnjava ili osuđuje; ta funkcija dodeljena je kadrovskom odeljenju čiji autoritet, upravo zato što ono ispunjava funkciju nadziranja, deluje u najvećoj blizini odvijanja procesa rada koji u stopu “prati” i kojem čak prethodi jer ga usmerava na takav način da ne ostavi ni najmanju mogućnost skretanja ili greške. Zahvalju-

jući tim posrednicima, komandovanje kapitala širi se na celinu produktivnog tela, snagom masovnog društvenog rada, nad kojom potpuno preuzima kontrolu služeći se nizom kanala čijom je organizacionom shemom ovladalo, što je nužno da se ne bi rasplinulo u širenju: naprotiv, ono jača kada se služi mnoštvom puteva koji njegovu distribuciju čine prefinjenijom.

Na kraju, ta podela koja uspeva da diverzifikuje zadatke kontrole i nadzora dovršava se razdvajanjem manuelnog od intelektualnog rada, to jest rada koji se ne zadovoljava "obavljanjem" rada već na rad primenjuje jednu operaciju refleksije; u zavisnosti od načina na koji je organizovan proces rada, a u cilju aktiviranja nove masovne snage proizašle iz kooperacije, ta refleksija se izvodi na udaljenosti i u isti mah izbliza, punktualno i u isti mah neprekidno. Proistekao iz materijalnih, to jest manualnih oblika rada, intelektualni rad, koji ima razne nivoe, obezbedio je sebi sredstva da se upliće u svakom času i na svakom mestu. Iz procesa proizvodnje u užem smislu, to jest iz produktivne potrošnje radne snage, prvi se izdvojio kapitalista ili gazda, koji iz svoje kancelarije povlači konce, donosi važne odluke, definiše politiku preduzeća; posle njega su se izdvojili ili, tačnije, specijalizovali za "praćenje" rada razni drugi, svi oni koji su mu potrebni da bi njegova naređenja bila prenesena i pravilno izvršena, prenosiooci poruka, kontrolori, osoblje koje se stara za bezbednost, svakojaki stražari na koje gazda prenosi deo svog autoriteta kako bi učvrstio njegovo širenje.

U tom smislu možemo govoriti o jednoj ekonomiji moći, koja je istovremeno moćna ekonomija; autoritetom se upravlja kao materijalnom silom, što pojačava njegovu efikasnost, koja se, u krajnjoj liniji, meri proizvodnjom maksimalnog profita. Citiraćemo poslednji odlomak iz poglavlja *Kapitala* o kooperaciji, u kome se sažeto prikazuju njene tekovine:

Radnik je dotle vlasnik svoje radne snage dok se kao njen prodavac pogađa s kapitalistom, a prodavati može samo ono što ima, svoju individualnu, izolovanu radnu snagu. Taj se odnos ni u čemu ne menja time što kapitalista kupi 100 radnih snaga umesto jedne, ili što zaključi ugovor sa 100 međusobno nezavisnih radnika umesto s jednim. On može tu stotinu radnika i da upotrebi a da oni i ne kooperišu. Stoga kapitalista plaća vrednost stotine samostalnih radnih snaga, ali ne plaća kombinovanu radnu snagu njih 100. Kao nezavisna lica, radnici su pojedinci koji stupaju u odnos sa istim kapitalom, ali ne i između sebe. Njihova kooperacija počinje tek u procesu rada, ali u procesu rada oni su već prestali pripadati sebi samima. Kad u taj proces uđu, oni postaju jedno telo s kapitalom. Kao kooperanti, kao udovi jednog radnog organizma, oni su samo poseban način egzistencije kapitala. Stoga je proizvodna snaga koju radnik razvija kao društveni radnik proizvodna snaga kapitala. Društvena proizvodna snaga rada razvija se besplatno čim radnici budu stavljeni pod određene uslove, a kapital ih pod te uslove stavlja. Zato što

društvena proizvodna snaga rada ne staje kapital ništa, zato što, s druge strane, radnik nju ne razvija pre no što sam njegov rad ne pripadne kapitalu, ispoljava se ona kao proizvodna snaga koju kapital poseduje od prirode, kao njegova imanentna proizvodna snaga (K. Marx, *Kapital, op.cit.*, str. 299).

Ovo nas vodi do analize koju smo prikazali na početku teksta. Ono što kapitalista kupuje i plaća u obliku najamnine, posredstvom radnog ugovora, to jest razmene između slobodnih i pravno jednakih strana, jeste mogućnost da u prostornom okviru svog preduzeća, tokom određenog vremena, koristi radnu snagu svakog individualnog proizvođača. Ali ono što u stvarnosti koristi kako bi izvukao višak vrednosti – koji u celini prisvaja – jeste opšta proizvodna snaga, koja nije zbir individualnih radnih snaga i koju on, dakle, nije morao da plati. Ta opšta proizvodna snaga, koja je, po Marxovim rečima, “snaga koju kapital poseduje od prirode, kao njegova imanentna proizvodna snaga”, rezultat je kooperacije koja umeće individualne aktivnosti u kolektivni radni proces kakav se odvija pod njenim komandovanjem, u skladu s normama produktivnosti koje su doslovno prisvojile te aktivnosti tako što su ih stavile pod kontrolu i nadzor. Autoritet koji kapitalista u tom okviru ispoljava je legitiman, dakle ne može se pravno napasti, jer se oslanja na propisno obavljenu razmenu na osnovama s kojima su se složile ugovorne strane. A pored toga što je legitiman, on je, sa stanovišta kapitaliste, i efikasan utoliko što njegovo

aktiviranje “donosi” više vrednosti u formi proizvodnje relativnog viška vrednosti, koji čini profit kapitaliste bez kojeg se on – osim ako je svetac, što je teško zamislivo – ne bi ni upuštao u poduhvat koji ga, kao što smo rekli, pretvara u metafizičara na delu tako što objedinjuje uslove za to da esencija prethodi egzistenciji i da je determiniše, i to ne samo na papiru, već i u praksi. U krajnjem slučaju, možemo reći da kapitalistička industrijska proizvodnja proizvodi ljudsku suštinu u formi proizvodne snage s ciljem da je eksploatiše.

Jasno nam je koliko su te analize mogle interesovati Foucaulta i podstaći njegovo nastojanje da razvije novu, nepravnu, koncepciju moći. One omogućuju da se dopre do njenog “stvarnog funkcionisanja”, gde je pravo u najboljem slučaju naličje ideologije, to jest predstava pomerena u odnosu na ono što je njeno stvarno delovanje. Ne možemo, međutim, ostati u apstrakciji i reći da je ona naprosto pogrešna i da je zato treba odbaciti kao iluziju koju treba samo raspršiti. Naime, ona na svoj način učestvuje u funkcionisanju moći i doprinosi njenoj efikasnosti:

Moć biva podnošljiva tek pod uslovom da se velikim delom preruši. Ona je uspešna srazмерно tome koliko je svojih mehanizama uspela da prikrije. Da li bi moć, da je u svemu cinična, bila prihvaćena? Tajnost u njoj nije zloupotreba; ona je neophodna za njeno funkcionisanje. I to ne stoga što moć nameće tajnost onima koje potčinjava, već možda i zato što je i njima tajnost isto toliko

neophodna: zar bi oni prihvatili moć da u njoj ne vide prostu granicu postavljenu svojoj želji, koja im dopušta neokrnjen – makar i ograničen – prostor slobode? Glavni oblik u kom se moć prihvata, u našem društvu barem, jeste moć kao čista granica postavljena slobodi (M. Fuko, *Volja za znanjem*, *op. cit.*, str. 99).

Da bi bila produktivna moć mora uspeti da se umetne u mreže koje, u isti mah kad i materijalna dobra što stvaraju bogatstvo, oblikuju telo koje svojim trudom proizvodi ta dobra, saobražavajući se normama njihove proizvodnje. Da bi ona to postigla mora delovati blago, ne sme postati predmet refleksije, ne sme biti prepoznata, ne sme izaći na svetlost podneva, jer bi inače odmah naišla na otpor. Da bi postigla svoj cilj, to jest da bi očuvala neznanje o sebi, moć se služi varkama među kojima je i pravni govor kao izokrenuta predstava njenog uplitanja: lukavstvo se sastoji u prisvajanju te predstave, koja sama po sebi ne odgovara ničem realnom da bi se od nje napravio element tehnologije moći.¹² Ta operacija, koja pravo dovodi u ravan čiste predstave, odvojene od bilo kakvog stvarnog sadržaja, pa dakle negativne, nema bez-

12 U jednoj fusnoti u *Nadzirati i kažnjavati* (Prosveta, 1997, str. 186) Foucault citira poslednju rečenicu ovog odlomka iz poglavlja *Kapitala* o kooperaciji, koja, po njemu, “ističe analogiju između pitanja podele rada i vojne taktike”. Opštije, on smatra da se osobe genij kapitalizma (u smislu inovativnog duha, *ingenium*) sastoji u uvođenju tehničkih procedura moći i komandovanja – prethodno razrađenih da bi se organizovala vojska – u sam proces rada.

vremen karakter već se zbiva, precizira Foucault, “u našem društvu barem”: to znači da ona ne sme da služi kao karakterizacija moći uopšte, moći koja je ispražnjena od svakog materijalnog referenta, već kao karakterizacija jedne vrste istorijskog društva koje je postavilo produktivnost u jezgro svoje egzistencije i razvilo forme industrijske “kooperacije” koje mu omogućuju da ostvari taj cilj ili, drugim rečima, kao karakterizacija kapitalističkog društva. U njemu su tehnologije moći zaodnute posebno suptilnim ruhom, što mu je, između ostalog, omogućilo da u svoju korist prisvoji jezik prava, kojim maskira svoje stvarno delovanje, koje se odigrava u sasvim drugoj ravni, daleko od prava i njegovih zabrana: kad je reč o drugim formama društva, kao što je feudalno društvo, možemo se pitati da li je pravo bilo samo jezik u službi istog onakvog prerusavanja kakvim se služi buržoazija. Akademski marksizam je neoprezno upao u tako postavljenu zamku: on je doslovno shvatio diskurs moći koji je izgradilo buržoasko društvo, shvatio ga je kao “nadgradnju”, gde zapovesti stižu odozgo, dok se u stvarnosti one uzdižu odozdo, iz dubine sistema u kojoj se proizvodi vrednost. “U našem društvu barem”, istina moći je ekonomska pre nego politička:¹³ po Foucaultu, Marx nam je

13 Tako je dat jedan odgovor na pitanje koje je uputio M. Dean u svojoj studiji *Critical and Effective Histories, Foucault's Methods and Historical Sociology*: “Kako je moguće da se ta obezglavljena tela često ponašaju kao da i te kako imaju glavu?” (navedeno u: Th. Lemke, “Marx sans guillemets”, u: *Marx et Foucault, Actuel Marx*, PUF, 2004, str. 15). Liberalno društvo, koje objavljuje kraj

pomogao da to shvatimo, bar u onim delovima *Kapitala* u kojima raščlanjuje “mehanizme” pomoću kojih kapital širi svoj autoritet nad radom kada eksploatiše radnu snagu na takav način da poboljšava njenu “produktivnost”. Međutim, da bi se to nesmetano odvijalo potrebno je da sami subjekti postanu “proizvodni” zahvaljujući odgovarajućim procedurama potčinjavanja koje učestvuju u uspostavljanju nove ekonomije. Te složene procedure potčinjavanja povezane su sa uspostavljanjem nove vrste moći koja se, nadilazeći alternativu individualno/kolektivno, neprestano kreće između sfere ekonomije i sfere politike, kao što Foucault objašnjava u jednom ključnom odlomku iz *Nadzirati i kažnjavati*, gde se u fusnotama poziva na 11. glavu *Kapitala*, u kojoj se govori o kooperaciji, i na rad Deleulea i Guéryja *Produktivno telo*:

ideologija, praktikuje ideologiju u paradoksalnom obliku njene negacije i njenog odsustva, što mu omogućuje da uključi ideologiju u svoje funkcionisanje i da joj istovremeno oduzme karakter dominantnog diskursa, koji se kreće odozgo nadole kao da dolazi iz glave.

U četvrtom predavanju kursa održanog na Collège de France 1977–1978. godine (naslovljenog “Bezbednost, teritorija, stanovništvo”), čiji je deo objavljen 1978. pod naslovom *La gouvernementalité*, Foucault objašnjava, pozivajući se na Quesneya i Rousseaua, da će “uvodenje ekonomije u unutrašnjost političke prakse biti glavni ulog vladanja... Vladati jednom državom, to će, dakle, značiti uspostaviti ekonomiju, ekonomiju na nivou cele države, to jest nad građanima i bogatstvima, a nad ponašanjem svakog pojedinca uspostaviti nadzor koji nije manje poman od nadzora oca porodice nad ukućanima i njihovim dobrima” (*Dit et Ecrits*, sv. III, Gallimard, 1994, str. 642). Moderna vlast premešta politiku u ravan ekonomije i time potpuno pretvara ekonomiju u politiku.

Ako je ekonomski procvat Zapada otpočeo sa mehanizmima koji su omogućili akumulaciju kapitala, onda se može reći da su metode upravljanja akumulacijama jedinki omogućile politički procvat u odnosu na tradicionalne, ritualne, skupe, nasilničke oblike moći koji su, ubrzo zastareviši, bili zamenjeni prefinjenom i smišljenom tehnologijom potčinjavanja. Zapravo, ta dva procesa – akumulacija ljudi i akumulacija kapitala – ne mogu se odvojiti; ne bi bilo moguće rešiti problem akumulacije ljudi bez povećanja proizvodnog ustrojstva kadrog da ih izdržava a ujedno koristi; i obrnuto, tehnike koje kumulativno mnoštvo jedinki čine korisnim, istovremeno ubrzavaju akumulaciju kapitala. Manje uopšteno govoreći, tehnološke promene u industrijskoj proizvodnji sa podelom rada, te razrada disciplinskih postupaka, s druge strane, bili su višestruko isprepleteni procesi. Svaki od ta dva procesa omogućavao je i činio nužnim onaj drugi; jedan drugome služili su kao uzor. Disciplinska piramida bila je mala ćelija unutar koje su nametnuti i učinjeni delotvornim postupci odeljivanja, koordiniranja i kontrole zadataka; a analitičko nadziranje vremena, pokreta i telesnih snaga bilo je operativni obrazac koji se lako mogao preneti sa grupa koje je trebalo potčiniti na mehanizme proizvodnje. Masivno preslikavanje vojnih metoda na industrijsku organizaciju bilo je primer tog modeliranja podela rada po uzoru na ustrojstvo moći. Zauzvrat, tehničko raščlanjivanje procesa proizvodnje, njegovo “automatizovano” razlaganje, preslikali su se na radnu snagu koja je trebalo

to da omogući: stvaranje disciplinskih aparatura u kojima se pojedinačne snage povezuju i strukturiraju, a time i pojačavaju, posledica je takvog preslikavanja. Kazaćemo da je disciplina unitarizujući tehnički postupak kojim se snaga tela, sa najmanjim troškovima, ograničava i slabi kao “politička” snaga, a maksimalno uvećava kao korisna snaga. Razvoj kapitalističke ekonomije postavio je zahtev za specifičnim oblikom disciplinske vlasti čije opšte formule, postupci potčinjavanja snagâ i telâ – ukratko, njena “politička anatomija” – mogu da budu delatni u vrlo različitim političkim porecima, aparatima i ustanovama (M. Fuko, *Nadzirati i kažnjavati*, *op. cit.*, str. 249–250).

Ta strana potvrđuje jednu stvar: bez potrebe da pravimo rez između hipoteze o Foucaultu koji je (još) marksista i Marxu koji je (već) fukoovac, iz susreta ta dva analitičara modernog režima društvenosti proizašla je nova koncepcija moći, autoriteta i subjekta, koja može poslužiti kao osnova za kasnije analize.

AUTOR: Pierre Macherey
NASLOV: Produktivni subjekt

IZDAVAČI:
kuda.org
Braće Mogin 2
RS-21113 Novi Sad
TELEFON: +381 [0]21 512 227
FAX: +381 [0]21 512 227
E-MAIL: office@kuda.org
URL: <http://www.kuda.org/>

Multimedijalni institut
Preradovićeva 18
HR-10000 Zagreb
TELEFON: +385 [0]1 48 56 400
FAX: +385 [0]1 48 55 729
E-MAIL: mi2@mi2.hr
URL: <http://www.mi2.hr>

UREDNICI: Tomislav Medak, Petar Milat, kuda.org i GKP

PREVOD: Slavica Miletić
KOREKTURA: kuda.org, GKP
LEKTURA: Predrag Rajjić
OBLIKOVANJE: ruta
PISMO: DTL Porta (Nikola Đurek)
PAPIR: Munken Print, 150 gr.
TISAK: Tiskara Zelina d.d.
NAKLADA: 400

Novi Sad & Zagreb, maj 2014.

Publikacija je objavljena u okviru projekta "Proširena estetska edukacija: umetnički eksperiment i politička kultura u doba mreža" (www.aestheticeducation.net), suradničkog projekta Berliner Gazette, Kontrapunkta, kuda.org, Multimedijalnog Instituta i Mutea, a podržana je od strane programa Kultura 2007-2013 Europske Unije.

Ova publikacija ukazuje samo na stavove autora i Evropska komisija ne može da bude odgovorna za bilo kakvu dalju upotrebu koja može da proizide iz informacija objavljenih u ovoj publikaciji.

Celokupan projekt je finansiran podrškom programa *Kultura 2007-2013* Evropske unije, Evropske kulturne fondacije, Pokrajinskog sekretarijata za kulturu i javno informisanje, Ministarstva kulture i informisanja, Fondacije za otvoreno društvo Beograd, Zavoda za kulturu Vojvodine i Gradske uprave za kulturu grada Novog Sada, Ministarstva kulture Republike Hrvatske i Grad Zagreb.

